ओम् ।। श्रीमहागणाधिपतये नमः ।। श्री शारदाम्बायै नमः ।
श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु ।। अविघ्नमस्तु ।। हरिः ओम् ।।

श्लो ।। वक्रतुण्डं प्रणम्याहमुमानाथं तथा गुरून् ।
जटाया दर्पणं वक्ष्ये विदुषां तु यथाप्रियम् ।। १ ।।

व्या ।। अहं वक्रतुण्डम् उमायाः नाथः तं तथा गुरूंश्च प्रणम्य विदुषां तु
प्रियं यथा तथा जटादर्पणं वक्ष्यामि ।
श्लो ।। प्रातिशाख्यादिशास्त्रेषु यथामति विचार्य वै ।
तत्र विशेषास्तु वक्ष्यन्ते सादरं मया ।। २ ।।

व्या ।। प्रातिशाख्यप्रभृति सर्वशिक्षासु मतिमनतिक्रम्य यथामति विचार्य वीक्ष्य
तत्र ये विशेषाः सन्ति ते विशेषास्तु मया आदरेण सह सादरं यथा तथा वक्ष्यन्ते ।
श्लो ।। अथैकं ग्रहणं यत्तु पदं चोद्दिश्य कथ्यते ।
जटावक्तृभिरन्यत्र न ग्राह्यमिति तत्तु वै ।। ३ ।।

व्या ।। यत्र एकप्रयोजनमुद्दिश्य पदग्रहणं कथ्यते क्रियते । भामितोऽग्नय
इत्यत्र अग्नय इति ग्रहणं अन्वतप्यन्त शब्दार्थमिति व्याख्यायते । वाररुचादि
भाष्येषु । यानग्नयोन्वतप्यन्तेति । तस्मात्कारणात् तत्पदमन्यत्र निमित्तरूपस्य
न मुख्यमिति जटावल्लभैः जटाविचक्षणैरुक्तम् । अन्वतप्यन्ताग्नयोअग्नयो
न्वतप्यन्तेति अनार्षे अग्नय इत्यस्य अलोप एव स्यात् । किं च । विविशुः
परुः पुनरिति प्रतिषिद्धग्रहणे पुनः पुनरित्यत्र सत्वं न स्यादिति अकार
पूर्वस्समवग्रह इति प्राप्तिरपि तत्रैवोक्तत्वात् इतरत्र संहितायां पुन

रित्येतदवग्रहाभावात् । कृधिपुनःपुनस्कृधीत्यत्र सत्वनिषेधो न
स्यादिति । अत्राथ शब्दो मङ्गळार्थकः ।
अथ जटास्वरूपमुच्यते ।।

श्लो ।। क्रमात्पदद्वयं ब्रूयात् व्युत्क्रमादुत्क्रमात्तथा ।
क्रमवत्सन्धितश्चैव सा जटा कथ्यते बुधैः ।।
व्या ।। पूर्वं पदद्वयं क्रमवद्ब्रूयात् । पश्चात् व्युत्क्रमात् पदद्वयमपि
ब्रूयात् । अनन्तरं पूर्ववत् क्रमवत् ब्रूयात् इत्येतत्पदसर्वस्य संधितः
हल्विसर्जनीयोत्थसन्धीनां यत्र या संधिः प्रसक्ता तत्संधिविधिना संहितायां
क्रियते । सा जटासंज्ञा स्यादिति बुधैः कथ्यते । क्रमवदिति प्रतिजटान्ते
क्रमविराम इव विरामः स्यादित्युक्तम् । यथा । तयासऐसन्तयातयासम् ।
इत्यादि । जटायाः किं प्रयोजनम् ? सोक्षय्यफलमश्नुत इत्यादि ।
श्लो ।। त्रिक्रमस्य जटा चोक्ता पठित्वा क्रमवत्परा ।
अथान्तं मध्यं प्रथमं प्रथमं मध्ममन्तगम् ।।
व्या ।। पूर्वं तावत् क्रमवत् पठित्वा क्रमवदुक्त्वा अथ अनन्तरम् अन्तं पदं
मध्यं प्रथमं चोक्त्वा पुनरिति शेषः । पुनः प्रथमं पदं मध्यं अन्तं गच्छतीत्यन्तगं
पदं च पूर्ववत् क्रमवत् पठेत् । एवं सन्धिविधिना कथ्यते सेयं त्रिक्रमस्य जटा
इत्युक्ता । इति ज्ञातव्या । यथा । मास्थात्स्थादामामास्थात् । मोषूणोनस्सुमो
मोषूणः । इत्यादि ।
श्लो ।। आद्यन्तमार्षं विद्यात् मध्यस्थं पौरुषं तथा ।
व्या ।। आदि प्रथममुच्चरितं पदद्वयं आर्षसंज्ञं स्यात् । अन्तमुच्चरितं पदद्वयं
च आर्षसंज्ञमेव भवति । शिष्टं मध्यस्थं तु पौरुषं स्यादिति विंद्यात् ।
श्लो ।। एवंविधां जटां विंद्यादार्षपौरुषभेदतः ।
व्या ।। आर्षपौरुषभेदतः एवंविधां जटां विंद्यात् ।

श्लो ।। स्वरवर्णाविशेषे तु जटैव क्रमवद्भवेत् ।।
व्या ।। स्वरवर्णाविशेषे तस्मिन् पदद्वयेपि स्वरवर्णाभ्यां तुल्यधर्मे सति
तत्र जटा तु क्रमवदेव भवति । यथा । नमोनमः । अदन्त्यदन्ति । इत्यादि ।
श्लो ।। एवं जटा तु त्रिविधा सर्वमालोड्य निश्चिता ।
व्या ।। पदद्वयस्य षट्पदोच्चारणम् । विशेषे सति पदद्वयस्य नवपदोच्चारणम् ।
अविशेषे तु पदद्वयस्यापि पदद्वयोच्चारणमेव भवति । एवं प्रकारेण त्रिविधा
जटा सर्वशिक्षासु विचार्य निश्चिता । अथ विशेषाः कथ्यन्ते । प्रातिशाख्ये
न प्लुतप्रग्रहाविति सन्धिनिषेधः उक्तः । तस्य जटायां विशेषः कथ्यते ।
श्लो ।। यस्यार्षे प्रग्रहत्वं च पौरुषे तस्य वै भवेत् ।
व्या ।। यस्य पदस्य आर्षे प्रग्रहत्वं तस्य पदस्यैव पौरुषेपि प्रग्रहत्वं
भवति । तत्सन्धिनिषेधकार्यमपि भवति । अन्यस्वरपरेपि, निमित्ताभावेपि च,
इष्टके उपदधात्युपदधातीष्टके इष्टके उपदधाति । इत्यादि ।
श्लो ।। अनार्षे तु प्राप्तस्य प्रग्रहत्वं न विद्यते ।
व्या ।। अनार्षे पौरुषे तु निमित्तवशादेव प्राप्तस्य पदस्य प्रग्रहत्वं
न विद्यते । तत्सन्धिनिषेधकार्यमपि न स्यात् । यथा, आस्तांतेतआस्ता
मास्तांते । अब्रूताऐसर्वेसर्वेब्रूतामब्रूताऐसर्वे । अनयोराषष्ठ
प्राप्तिः । अत्र न सन्धिर्नास्ति । अपरोऽयं विशेषः ।
श्लो ।। ह्रस्वभाजां पदानां तु ह्रस्वत्वं पूर्वपौरुषे ।
व्या ।। ह्रस्वभाजां पदानां पूर्वपदेन जटा क्रियते यत् तत्पूर्वपौरुषं
तस्मिन् ह्रस्वत्वं यथा, हि ष्ठ स्थ हि हि ष्ठ । तपसा हन्तन हन्तन तपसा
तपसा हन्तन इत्यादि ।
श्लो ।। आद्यं तयोस्तु दीर्घस्स्यान्नित्यमुत्तरपौरुषे ।
व्या ।। उत्तरपदेन जटा यत्क्रियते तदुत्तरपौरुषं तस्मिन् उत्तरपौरुषे तु
आद्यं तयोरार्षसंज्ञितयोस्तु नित्यं दीर्घः स्यात् । यथा । हन्तनातन्तऐ

हन्तनहन्तनातम् । स्थामयोभुवोमयोभुवस्स्थस्थामयोभुवः । भरतावसुवित्तमं
वसुवित्तमंभरतभरतावसुवित्तमम् । भवतामृडयन्तोमृडयन्तोभवतभवतामृडयन्तः ।
तपतासुवृक्तिभिस्सुवृक्तिभिस्तपततपतासुवृक्तिभिः । जनिष्वाहिहिजनिष्व
जनिष्वाहि । ससादायजीयान्यजीयान्थ्ससादससादायजीयान् । दीयारथेनरथेनदीय
दीयारथेन । भरादद्धिदद्धिभरभरादद्धि । येनासहस्त्रऐसहस्त्रंयेनयेनासहस्त्रम् ।
विद्मातेतेविद्मविद्माते । अत्र किम् ? वद्माहिहिवद्मावद्माहि । इत्यादि ।
श्लो ।। तैत्तिरीयाणामध्याये यदानुस्वार उच्यते । गविशिष्टस्तदात्वेव
मोमात्मं पूर्वतो न चेत् ।।
व्या ।। तैत्तिरीयाणामध्याये अनुस्वारो यदा उच्यते । तदा गविशिष्टः गकार
संयुक्तोनुस्वारो भवेत् । यथा । सऐशितंमे । तऐरक्षाऐसि । अग्नीऐ
रफ्सुषदः । ताऐस्ते दधामि जम्भयोः । चतुष्कपालाऐश्चतुष्कपालान् ।
इत्यादि । ओम् आत्मम् एवंपूर्वतः चेत् अनुस्वारसंज्ञितो न भवेत् सानुनासि
कोयं मकारः । यथा ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः । परमात्मं सरूपम् । एवं
पूर्व इति किम् ? जनयन्तीऐसरूपाम् । अयमेव केवलोनुस्वार इति केचित् ।
तच्चिन्त्यम् । तथा चोक्तं हारीतशिक्षायाम् । श्लो ।। ऊष्मरेफस्वरेभ्यः
प्रागनुस्वारः प्रवर्तते । परमात्मं सरूपं प्राङ्मकारस्सानुनासिक इति ।।
श्लो ।। घ्नोत्तरो ज्ञोत्तरोवामोनुस्वारस्तत्र केवलः । द्विमात्रश्चास्य
विज्ञेयो रहितश्चान्यधर्मतः ।।
व्या ।। घ्नपरो ज्ञपरो वा मः मकारः केवलोनुस्वार इति विज्ञेयः । अस्यानु
स्वारस्य द्विमात्रकालः स्यात् एषोऽनुस्वारस्तु अन्यधर्मतो रहितः,
धर्माः के गकारसंयुतता द्वित्वं च द्वित्वनिमित्तता च एतैर्विवर्जित
इत्यर्थः । ननु अत्रानुस्वार इति किमुच्यते । अम् इत्यनुस्वारः द्विमात्रा
कालश्च तदुभयसम्भवात् अत्राप्यनुस्वार इति ब्रूमः, यथा नकिष्टंघ्नन्ति,
अथोसंज्ञाने । नञाभ्यां किम् ? तंघेदग्निः, बाहुंज्यायाः इत्यादि ।

अनुलोमे संहितायामेव अकारादीतिवचनं कार्यंकरोतीति कार्यकारि भवेत् ।
यथा । षत्वापन्ने विदुरित्यस्य अप्यकारादीत्यनेन अविदुष्टरास इत्यस्यापि
षत्वं भवति ।
श्लो ।। जटाविचक्षणैरुक्तं विलोमे न कदाचन । सान्निध्यादप्यकारादिवचनं
कार्यकारीति च लभ्यते ।।
व्या ।। विलोमे पौरुषे तु अकारादीति वचनं कार्यकारि न कदाचन भवेदिति
जटाविचक्षणैरुक्तम् । यथा । तामविद्वानविद्वान्तान्तामविद्वान् ।
विद्वाऐस्तानिति प्राप्तिः । एवमेव हारीयशिक्षायामपि, श्लो ।। यस्तामवि
द्वानित्यत्र ह्यनुस्वारागमो भवेत् । अनार्षे नैव विज्ञेयोप्यकारादीति
संग्रहः ।।
श्लो ।। निषेधस्सावकाशस्य न स्यादन्यस्य वै बुधैः । तयोर्निरवकाशस्य
प्राबल्यार्थं तु कथ्यते ।।
व्या ।। यत्र विधेः निषेधः कथ्यते तत्र सावकाशस्य ग्रहणस्यैव निषेधः
स्यात् । अन्यस्य निरवकाशस्य तु निषेधो न स्यात् । तयोस्सावकाशनिरवकाशयो
र्मध्ये निरवकाशस्य ग्रहणस्य प्राबल्यार्थमिति बुधैः कथ्यते । अत एव
सृज्यध्वंमहीत्यत्र षत्वनिषेधः ऋकाररेफवतीति । सर्वेषां सावकाशानां
ग्रहणानामनिषेधः इति वक्तुमयुक्तम् । किंतु ग्रन्थान्तरे वा पौरुषे वा
निषेधरूपदर्शनं चेत् तदा सावकाशस्यापि निषेधः । यथा महिसप्तदशेन । आभ्यां
निषेध इति विज्ञेयम् । निरवकाशस्य त्री इत्यस्य ग्रहणस्य तु अवग्रह इति
निषेधो न भवति खलु । यथा । त्रीषधस्था ।
श्लो ।। अन्येन्यउच्चश्चेदन्नं तृतीयो नो विलोमके । नोणं न भजतेत्रैव
प्रकृतौ न निषिध्यते ।।
व्या ।। अत्र अस्मिन् ग्रन्थे अन्ये अन्यशब्देन्य इति वर्णः उच्चश्चेत्
अन्नमित्यत्र च विलोमके तृतीयो नः नकारश्च एतेषु नकारः णत्वं न भजते ।

अन्यंपरिपर्यन्यमन्यंपरि । उच्चः किम् ? अनुप्राण्यात् । अन्नंप्रप्रान्न
मन्नंप्र । निशितायांनिर्णिर्निशितायाम् । प्रकृतौ न निषिध्यते संहितायां
यस्य णत्वं तस्य विलोमे तृतीयत्वे प्राप्ते सत्यपि णकारः न निषिध्यते ।
णत्वमेव भवतीत्यर्थः । निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्ते । बोधायन
शिक्षायामप्येवम् । श्लो ।। तृतीयस्य नकारस्य न णत्वं प्रातिलोमके ।
प्रकृतौ विद्यमाने तु णत्वं नैव निवर्तते ।। इति ।।
श्लो ।। टकारमात्रात्परोत्र नकारो णमियात्तु यः ।।
व्या ।। अत्र टकारमात्रात्परो यो नकारः सः णकारमियात् । णकारं
प्राप्नोति । वण्णृषदे ।
श्लो ।। रयत्वे यस्य नस्यार्षे भवेतां तस्य पौरुषे ।
व्या ।। आर्षेयस्य नकारस्य रेफयत्वे भवेतां तस्यैव नकारस्य पौरुषेपि
स्याताम् । यथा, ऋतूऐर्ऋतुपतऋतुपतऋतूऐर्ऋतून् । अन्याऐअधरा
नधरानन्याऐअन्याऐअधरान् ।
श्लो ।। आर्षे तु निषेधो यस्य पौरुषे तस्य वै भवेत् ।
व्या ।। आर्षे यस्य नकारस्य रेफयत्वनिषेधः पौरुषे निषेधरूपनिमित्ता
भावेपि तस्य नकारस्यैव निषेधः । अमित्रानुदुदमित्रानमित्रानुत् । इत्यादि ।
श्लो ।। तस्मात्तदयुताद्ध्रस्वादुत्वात्पदात्परोचिवः ।।
व्या ।। तस्मात्तत् इत्येताभ्यामयुतात् असांहितात् ह्रस्वात्पदात्
उत्वात् अपृक्तात् उकारात् परः वः वकारागमो भवति अचि परे सति । यथा,
सउवुससउ । तस्मात्तदयुतादिति किम् ? तस्माद्वाश्यम् । तद्वाहुः ।
ह्रस्वादिति किम् ? ऊषुणोनस्सूषुणः । उयन्तुयन्तूयन्तु । पदादिति किम् ?
अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ उ यज्ञपता ३ वतिष्ठिपा ३ अतिष्ठिपा ३ यज्ञ
पता ३ उ । अपृक्तादुकारादिति किम् ? स्वायुषोदोषधीनाम् । अचि पर इति
किम् ? समुयन्तु वाजाः । तासामुयन्ति इत्यादि ।

श्लो ।। विलोमे संपुनश्शब्दइयात्कृध्युत्तरे यदि । इडस्परिधिरित्यत्र विसर्गस्सत्वमेति वै ।

व्या ।। पुनश्शब्दस्थविसर्जनीयो विलोमे अनार्षे सत्वमियात् प्राप्नोती त्यर्थः । कृध्ययुत्तरे यदि । यथा, कृधिपुनःपुनस्कृधि । कृध्युत्तर इति किम् ? कृधिपुनःपुनरित्यत्र मा भूत् । विलोम इति किम् ? पुनःपुनरेहि । कखपकारपर इति प्राप्तिः । पुनश्शब्द इत्यनेन तत्स्थो विसर्जनीयो लक्ष्यते । यथा । मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः । नन्वथैकं ग्रहणं यत्त्वित्यत्रास्य सत्वसिद्धेः पुनर्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्राबल्यादिति ब्रूमः । एवमेव यानग्नय इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् इडस्परिधिरित्यत्र विसर्जनीयश्च सत्वमेत्येव । परिधिरिडइडस्परिधिः परिधिरिडः ।।

श्लो ।। ञं तैत्तिरीयके नश्च शादेवेयान्न काठके ।

व्या ।। तैत्तिरीयके तित्तिरिशाखायां शादेव शकारात्पर एव नकारः ञमियात् ञकारमाप्नोति । यथा । प्राश्ञन्ति । शादिति किम् ? अस्त्नारक्षः । न काठके । काठके नकारः ञकारं नेयात् । प्रश्नान्प्रोच्य ।।

श्लो ।। निमित्तं द्विपदं यत्तु विनैकं तदकारणे । क्रमे चापि जटायां तु पौरुषे सर्वतो भवेत् ।

व्या ।। अकारणे संहितायां यत् यत्र द्विपदं निमित्तं क्रियते । तत् तत्रैव क्रमेपि जटायां च एकं पदं विनापि कार्यं भवति । यथा नोग्नयः । अग्नयः पप्रयः । जटायां यथा । नोग्नयोअग्नयोनोनोग्नयः । इत्यादि । पौरुषे तु सर्वतः सर्वनिमित्तात् भवेत् । सर्वनिमित्तादेव कार्यं भवतीत्यर्थः । यथा । अग्नयः पप्रयः पप्रयो अग्नयोग्नयः पप्रयः । इत्यादि ।

श्लो ।। ह्रस्वोश्वेत्येव पदे चेदथोपूर्वमथो तथा । आर्षे तु हल्परेध्वर्यो पौरुषे च न लुप्यते ।

व्या ।। पदे पदकाले अश्वेति ह्रस्वश्चेत् तस्मिन् अत् अकारः, अथो इत्येतत्पदं पूर्वं यस्य तदथोपूर्वमथो इत्यत्र अकारश्च, आर्षे अध्वर्यो इत्येतच्छब्दे हल्परे सति पौरुषे तु तत्रस्थाकारो न खलु लुप्यते । अकारो दृश्यत एवेत्यर्थः । अश्वाजनिप्रचोतसःप्रचेतसोअश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसः । पदकाले ह्रस्व इति किम् ? प्रचेतसोऽश्वान् । अथोयेयेथोअथोये । अथोपूर्वमिति किम् ? अथोयोयोथो । अध्वर्योस्रुचऍस्रुचमध्वर्योअध्वर्यो स्रुचम् । आर्षे हल्पर इति किम् ? जनयत्यध्वर्योध्वर्योजनयतिजनयत्य ध्वर्यो । व्यासशिक्षायामप्येवम् । श्लो ।। अश्वाजन्यग्नयश्चैव अध्वर्योथोअथोतथेति ।

श्लो ।। अनूकारवकारे च लुप्ताकारं विनार्षे । तत्रादग्नयश्शब्दश्च पूर्वो न लुप्यतेग्नयः ।।

व्या ।। अनुशब्दे यः उकारः तत्सवकारे क्रियमाणे सति आर्षे लुप्ताकारं विना तत्रात् अन्वित्यत्राकारः अग्नयः पूर्वत्वेपि अग्नय इत्यत्राकारश्च न लुप्यते । यथा । अनुगावोगावोअन्वनुगावः । अनुतेतेअन्वनुते । आर्षे लुप्ताकारं विनेति किम् ? गावोन्वनुगावोगावोनु । बोधायनशिक्षायामप्येवम् । श्लो ।। अनुशब्दे ह्युकारस्य वकारे वैकृते स्थिते । जटायां नैव लोपः स्याद्यथासंहितमन्तरा ।। इति ।।

व्या ।। यानग्नयोअग्नयोयान्यानग्नयः ।

अथ पुनरुक्तप्रकरणम्

श्लो ।। पूर्वोक्तं चेत्पञ्चपदमन्यत्रेतिपरं च वा । पूर्ववत्स्यादिति ज्ञेयं सर्वत्रापि बुधैरिह ।।

व्या ।। पञ्च पदानि यस्मिन् तत् पञ्चपदं वाक्यं यत्कार्यभाक् । पूर्वोक्तं अन्यत्र स्थलान्तरेपि पुनरुक्तं चेत् तत्कार्यभाक् भवति इतिशब्दपरं पञ्चपदानां न्यूनमपि द्विपदं वाक्यं वा पूर्ववत्स्यात् इति

ह्यस्मिन् ग्रन्थे अयं नियमः सर्वत्रापि बुधैः पण्डितैः ज्ञेयं
ज्ञातव्यं तथाहि ।।
श्लो ।। अपो अन्वयन्नो विष्णोः परित्वा भवतं पुनः । साकं गोमान्द्रफ्स
श्चित्र मग्ने त्वं सप्त ते पुनः ।। देवस्य सहस्वारातीरावो रक्षा च
लुप्यते ।।
व्या ।। एतद्वाक्यस्थाकारः लुप्यते अलोपविषयेपि पुनश्चेत् यथा,
अपोअन्वपोपोअनु । अयं नो अग्निरित्यत्र अग्निर्वरिवोवरिवोग्निरग्निर्
वरिवः । विष्णोः क्रमोऽसीत्यत्र अस्यरातीयतोरातीयतोस्यस्यरातीयतः ।
परित्वेत्यत्र त्वाग्नेग्नेत्वात्वाग्ने । भवतमित्यत्र अद्यनोनोद्याद्यनः ।
पुनरूर्जेत्यत्र पुनरग्नेग्नेपुनःपुनरग्ने । नाकं गृह्णाना इत्यत्र
अधिरोचनेरोचनेऽध्यधिरोचने । गोमाऐअग्नेग्नेगोमान्गोमाऐअग्ने ।
द्रफ्सश्चस्कन्देत्यत्र अनुयोयोन्वनुयः । चित्रं देवानामित्यत्र
अन्तरिक्षऐसूर्यस्सूर्योन्तरिक्षमन्तरिक्षऐसूर्यः । अग्ने त्वं न
इत्यत्र नोअन्तमोन्तमः । सप्त ते अग्न इत्यत्र तेअग्नेग्नेतेतेअग्ने ।
देवस्यत्वेत्यत्र प्रसवेश्विनोः । सहस्वारातीयत इत्यत्र सहस्वारातीयतो
रातीयतस्सहस्वसहस्वारातीयतः । आवोर्वाचीत्यत्र वोर्वाच्यर्वाचीवोवोर्वाची ।
रक्षा माकिर्न इत्यत्र नोअघशऐसोघशऐसोनोनोघशऐसः । अथालोप उच्यते -
श्लो ।। त्वमग्नेग्ने प्राणं मे पाह्यायुर्यज्ञेन कल्पताम् । वाजश्च
यास्ते येनाग्ने दधि रक्षा च नो अधि । अस्मिन् द्यौस्तेग्ने पवस्व
यः प्राणतो न लुप्यते ।
व्या ।। एषु वाक्येषु लोपविषयेपि पुनरुक्तेषु सत्सु एष्वकारो न लुप्यते ।
यथा त्वमग्ने व्रतपा असि देव । अग्ने नय सुपथा । प्राणं मे पाह्यपानं मे ।
आयुर्यज्ञेन कल्पताम् । वाजश्च प्रसवश्च । यास्ते अग्ने सूर्ये । येनाग्ने
सर्ववेदसम् । दधिक्राव्णणो अकारिषम् । रक्षा च नो अधि च देव । अस्मिन्

सधस्थे अधि । अग्ने पवस्व स्वपाः । यः प्राणतो निमिषतः । अथ ब्राह्मण वाक्यान्युच्यन्ते ।

श्लो ।। आयुर्वर्चस्त्वमग्नेग्रे संत्वमग्ने तनूसमाः । त्वमग्ने सूर्य ज्योतिष्मन्तं जनिष्वा हि पावकः । त्वामारण्यं मानुषीभ्यः प्रेद्यदग्ने विधेम ते । अश्मऍस्ते क्षुत्ता अस्यान्यं सुवर्यन्तो हिरण्य च । यक्षत् प्रेद्धोग्निं पुरीष्यमथर्वान्नपते पुनः । प्र मातृभ्यो निषीदन्नः सजातो यऐ स इत्यपि । मा द्यावा सीद त्वं मा तु तथा वाज्यध्वनो न च ।।

व्या ।। अत्रापि पूर्वोक्ता विधिः भवति । यथा । आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहीत्याह । त्वमग्ने व्रतपा असीत्याह । त्वमग्ने व्रतेति वाक्यं मन्त्र वाक्येषूक्तत्वादत्र व्यर्थमिति चेन्मैवम् । मन्त्रब्राह्मणयोर्विभज्यो क्तत्वात् । सार्थकमेवेति सन्तोष्टव्यम् । अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याह । संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा इत्याह । तनूपा अग्नेसि तनुवं मे पाहीत्याह । समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याह । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह । जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह । पावको अस्मभ्यऐ शिवो भवेत्याह । त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह । आरण्यमनु ते दिशामीत्याह । मानुषीभ्यस्त्व मङ्गिर इत्याह । प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहीत्याह । यदग्ने यानि कानि चेति । विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इत्याह । अश्मऍस्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म इत्याह । ता अस्य सूददोहस इत्याह । अन्यं ते अस्मत् तपन्तु हेतय इत्याह । सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह । हिरण्यगर्भस्सम वर्तताग्र इति । यक्षदग्निर्देवो देवाऐ आ च वक्षदित्याह । प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इति । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह । अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदित्याह । अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्याह । प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गा इत्याह । निषीदन्नो अप दुर्मतिऐ हनदि

त्याह । स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याह । अयऐ सो अग्निरिति ।
मा द्यावापृथिवी अभिशूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह । सीद त्वं
मातुरस्या उपस्थ इति । वाज्यध्वनोअध्वनोवाजी वाज्यध्वनः । वाज्यध्वन
इत्यत्र पञ्चमपदाभावात् कथमलोप इति चेत् ब्राह्मणवाक्यत्वादलोप एव ।
नन्विदं ब्राह्मणवाक्यमिति कथं प्रतीयते । उच्यते । उत्तरमन्त्रस्येति
परत्वे सति पूर्वमन्त्रस्यापि संभवति । अनयोरेकप्रयोगत्वादिति ब्रूमः ।
श्लो ।। एदोद्भ्यां यदकारस्य पूर्वं वालोप उच्यते । तदनेकपदे वाक्ये
पुनरुक्ते स्थलान्तरे । जटा च कथ्यते तस्मिन्नन्यशब्देन चान्यथा ।।
व्या ।। एच्च ओच्च एदोतौ ताभ्यां सह अकारस्य पूर्वं ऋष्यादिभिः यत्कार्य
मुच्यते । अलोपो लोपो वा । तदलोपस्थाने अनेकपदे वाक्ये स्थलान्तरे
पुनरुक्ते सति तस्मिन्नन्यशब्देन पूर्वोक्तादन्यपदेन जटा कथ्यते चेत्
तत्रान्यथा भवति । लोप एव स्यादित्यर्थः । आर्षे यथा । रुन्धेश्मऍस्ते
क्षुत् । एवमनार्षेपि । यथा, अर्पयतिपावकःपावकोर्पयति । भवत्यग्रेग्रे
भवति । अग्रइतीत्यग्रेग्रइति । अङ्गिरइतीत्यङ्गिरोङ्गिर इति । ननु
अङ्गिरोप्सु य इत्यलोपग्रहणत्वात् कथं लोप इति चेन्न । अङ्गिरोऽप्सु य
इति प्रातिशाख्ये अलोपग्रहणस्यान्यत्र सावकाशत्वात् अत्र नालोपशंकाविषयः ।
यथा । अग्ने अङ्गिर इति त्रिः । समिद्भिरङ्गिरोअङ्गिरस्समिद्भिस्समिद्भि
रङ्गिरः । अत्र निषिद्धत्वादलोपभाव एवेति सुतरां परिहारः । अध्वनआक्रम्या
क्रम्याध्वनोध्वनआक्रम्य । नन्वत्रालोपसद्भावपदत्वादनयोरलोप इति चेन्न
एकमन्त्रत्वाभावादिति ब्रूमः । एवमेव शिक्षान्तरेपि । श्लो ।। क्रम्या
ध्वनो भवत्यग्रे पावकोर्पयतीति च । विषयेङ्गिर इत्येवाप्यग्र इत्यादि
लुप्यते ।। इति ।।
व्या ।। अन्यपदेन किम् ? अश्मऍस्तेतअश्मन्नश्मऍस्ते । जन्मन्नग्ने
अग्ने जन्मन्जन्मन्नग्ने ।

श्लो ।। कुमारस्वामिना प्रोक्ता धातादिविषयाश्च ये । तान् तान् वचनरूपेण स्पष्टां वच्मि सादरम् ।। उभावामग्निर्वृत्राणिपर्यन्ता ये तु चोत्तमाः । युक्ष्वाहीत्यनुवाकश्च याज्यासंज्ञा भवन्ति हि ।। आददेग्रावासिप्रश्नस्योत्तमाश्चतुरो बुधैः । अनुवाकान् विहायैव ग्रहसंज्ञा विधीयते ।। देवसवित राद्याष्षड्वाजपेयेति संज्ञिकाः । युञ्जानः प्रथमं विष्णोरन्त्यौ त्यक्त्वोख्यसंज्ञिकाः ।। अश्मन्पञ्चानुवाकानां विकर्षाख्येति कथ्यते । वाजोनआद्यास्त्रयश्च येनुवाका विहव्यकाः ।। समिद्दिशां जीमूतस्य यदक्रन्दस्तथैव च । मानोमित्रो येवाजिनमग्नेर्मन्वेति षट्तथा ।। महापृष्ठ्येति संज्ञास्स्युः विज्ञेयं च विचक्षणैः ।।

व्या ।। उभावामिन्द्राग्नी प्रभृति अग्निर्वृत्राणिपर्यन्ताः प्रश्नान्त्यानुवाकाः युक्ष्वाहीत्यनुवाकश्च याज्यासंज्ञा भवन्ति । आददे ग्रावासीति प्रश्नस्य चतुरः उत्तमानुवाकान् विहाय आदिभूतस्य सर्वस्यापि ग्रहसंज्ञा भवन्ति । देवसवितः प्रभृति षडनुवाकाः वाजपेयसंज्ञा भवन्ति । युञ्जानः प्रथमं विष्णोः क्रमोसीति च द्वौ प्रश्नौ उत्तमानुवाकवर्जौ उख्यसंज्ञिकौ भवतः । अश्मन्नूर्जमिति प्रश्नप्रभृति पञ्चानुवाकानां विकर्षसंज्ञा कथ्यते । वाजोनस्सप्तेत्यादयः त्रयोनुवाकाः विहव्यसंज्ञिकास्स्युः ।। समिद्दिशामिति षडनुवाकाः महापृष्ठ्येति संज्ञास्स्युः ।।

श्लो ।। तर्णिकंट्यन्वयजेन गोविन्दाख्येन धीमता । पुनरुक्तप्रकरणं शिवार्पणमिदं कृतम् ।।

व्या ।। तर्णिकंटिवंश्येन बुद्धिमता गोविन्दाख्येन पुनरुक्तप्रकरणं शिवार्पणमस्त्वित्यन्वयः ।

अथ नानसन्धिप्रकरणम्

श्लो ।। न श्येती मिथुनीत्युक्तेऽनुलोमे च निषेधभाक् । विलोमे मिथुनीत्यस्य निषेधो न भवेत्क्वचित् ।।

व्या ।। प्रातिशाख्ये न श्येती मिथुनीत्युक्ते सति । तत् मिथुनीत्यनुलोमे आर्ष एव निषेधभाक् भवति । श्येती अकुर्वत । मिथुनी अभवन् । अत्र नैकादेशः । विलोमे पौरुषे तु मिथुना इत्यस्य एकादेशो न भवतीत्येतस्मिन् निषेधः क्वचिदपि न भवति । नैकादेश इति न । किंतु एकादेशो भवतीत्यर्थः । यथा । अथमिथुनीमिथुन्यथाथमिथुनी ।।

श्लो ।। नीचो विक्रमो मध्यस्थः प्रयत्नो दार्ढ्य उच्यते ।।

व्या ।। यत्र उदात्तयोः स्वरितयोः उदात्तस्वरितयोः स्वरितोदात्तयोः प्रचयोदात्तयोः मध्यस्थो नीचः । अनुदात्तः विक्रमसंज्ञिको भवति । तस्य विक्रमसंज्ञिकस्य वर्णस्य प्रयत्नः दार्ढ्यः । दृढतर इति बुधै रुच्यते । यथा । वोढवे । योस्यस्वोग्निः । तस्यक्व । धन्वनागाः । अनाप्तस्यापयिताथ । उपरिष्टाल्लक्ष्मायाज्या । मध्यस्थ इति किम् ? पाकयज्ञं वै ।।

श्लो ।। संहितासंहितायामप्य(न)ुदात्तान्तगस्य च ।।

व्या ।। अनुदात्तानामन्तः तेषाम् अन्तं गच्छतीत्यन्तगः । तस्य वर्णस्यापि चकाराकृष्ट दृढतरः प्रयत्न उच्यते । संहितायामसंहितायां च यथा । तेहुवेसवाहम् । वनऋषदः । वायव्यम् । वाप्रमीयेगरन् । असंहितायां यथा । वा । प्रमीयेरन्निति । ते । हुवे । सव । अहम् ।; दुध्र । गह्य । किऐशिल । वन्य । या । इत्यादि ।

श्लो ।। अन्तस्थाभिश्च संयुक्ते विंद्याद्धकारमौरसम् ।।

व्या ।। अन्तस्थाभिस्सह हकारे संयुक्ते सति तं हकारम् औरसं विंद्यात् जानीयात् । यथा । सह्येवास्मि सनातनः । जिह्वेति । इत्यादि । अत्र किम् ? अहोभिः अयं तु कण्ठस्थानीयः ।

श्लो ।। उत्तमैस्संयुते चैव नासिक्यत्वमिहाधिकम् ।।

व्या ।। उत्तमैः संयुते सति एवं हकारं औरसं विंद्यात् इहास्मिन् हकारस्य नासिक्यत्वमधिकं भवति । यथा । गृह्णाति । अह्नां केतुः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यादि ।

श्लो ।। नासाभ्यां हमयोगे तु नात्यन्तं वायुमुत्सृजेत् ।

व्या ।। हमयोगे हकारमकारयोगे सति तु नासाभ्यां घ्राणबिलाभ्यां अत्यन्तं वायुं नोत्सृजेत् यथा स ब्रह्म स शिवः ।

श्लो ।। अन्तस्थाभिश्च संयुक्ते न वदेदुरसा तथा ।।

व्या ।। अन्तस्थाभिस्सह संबन्धे सति उरसा तथा अत्यन्तं न वदेत् न ब्रूयादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणम् ।

श्लो ।। जिह्वामध्यान्तौ जम्भ्याश्चानुस्वारे प्रार्पयेत्सदा ।।

व्या ।। अनुस्वारे उच्चार्यमाणे जिह्वायाः मध्यं जिह्वामध्यं तस्यान्तौ जम्भ्यान् प्रति प्रार्पयेत् । स्पृशेदित्यर्थः । जम्भ्यानिति हनूमूल प्रान्तप्रदेशानित्यर्थः । ऊर्ध्वं स्थानं अधः करणमिति विज्ञेयम् । यथा । योऐशुं । इत्यादि ।

श्लो ।। स्वरभक्तौ तु जिह्वाग्रं बर्स्वेषु प्रार्पयेदिति ।।

व्या ।। स्वरभक्तौ कार्यायां जिह्वाग्रं बर्स्वेषु प्रार्पयेत् । बर्स्वेष्विति दन्तपङ्क्तेः उपरिष्टादुच्चप्रदेशेष्वित्यर्थः । यथा । बार्हस्पत्यम् । शतवल्शम् । इत्यादि ।

श्लो ।। आरम्भो हरिशब्दस्तु सविसर्गोच्चगो भवेत् । न सन्धिः प्रणवेनास्य अवसाने स्वरितो भवेत् ।।

व्या ।। प्रश्नादिषु आरम्भभूतः हरिशब्दः विसर्गेण सह सविसर्गः उच्चगो भवेत् अस्य हरिशब्दस्य परभूतप्रणवेन सह सन्धिः न भवेत् । यथा हरिः ओम् इषे त्वा । इत्यादि । अवसाने विरामकाले स्वरितो भवेत् । हरिः ओम् तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु । उदात्तत्वं स्वरितत्वं च रेफस्यैवेति विज्ञेयम् ।।

।। इति नानासन्धिप्रकरणम् ।।

अत्र विशेषमाह ।।

श्लो ।। उकारादुच्चकान्नीचे उवर्णे परतः स्थिते । संधितः स्वरिते यत्तु प्रश्लिष्टस्सन्धितो भवेत् ।।

व्या ।। उच्चकादुदात्तादुकारान्नीचे अनुदात्त उवर्णे परतः स्थिते सति सन्धितः उभयोः संधिना ऊकारभावे सति यः स्वर्यते सः प्रश्लिष्ट इति संज्ञिको भवेत् । यथा सून्नीयम् । दिक्षूपदधाति । ऊहतिदिक्षुदिक्षूह त्यूहतिदिक्षु । ननु ऊहतिदिक्ष्वित्यत्र स्वरितः शिक्षाकारैः न ग्राह्यः । कुतः । व्यासशिक्षायां नीच उत्वे स्यादिति तपरकरणं ह्रस्वस्यैव ग्राहकः । न तु दीर्घस्य उकारे इति व्याख्यानं कृतम् । तत्र तु दीर्घत्वात्स्वरिता भाव इति चेन्मैवम् तपरकरणं चेच्चोद्यमेवैतद्भवेत् । उत्व इत्युवर्ण भावत्वेन कृतम् । तस्मात् दीर्घस्यापि सूचकः । कथमिति चेत् तत्तस्मा दयुतादित्यत्र दीर्घस्य ग्राहकः अन्यथा स्वकालादित्यस्य वैयर्थ्यात् । किंच उकार इति कारोत्तरत्वमपि कदाचिद्दीर्घसूचकं भवति । तत्कथमिति चेत् प्रातिशाख्ये अकारपूर्वस्समवग्रह इत्यत्र सत्वादेशे पत्नीवे इत्यस्य ग्रहणस्य रेतोधाः पत्नीवः इति प्रत्युदाहरणं भवति । तस्मादूहति दिक्ष्वि त्यत्र स्वरितत्वमेव युक्तमिति मन्तव्यम् ।

श्लो ।। अथात्रावर्णपूर्वे चेदिवर्णे चैत्वमाप्नुतः ।।

व्या ।। अत्र अथशब्दः वर्णपूर्वाधिकारार्थः । अवर्णपूर्वे इवर्णपरे च सति उभे अक्षरे एत्वमाप्नुतः । यथा । हितेनेव जयामसि । महेन्द्राय ।।

श्लो ।। उवर्णे चोत्वमेदैद्वा परं चैकारमाप्नुतः ।।

व्या ।। अवर्णपूर्वे उवर्णपरे च सति उभे अक्षरे ओकारमाप्नुतः । यथा । इषे त्वोर्जे त्वा । एदैद्वा एकारपरं ऐकारपरं सद्वा ते उभे पूर्वापरभूते अक्षरे ऐकारमाप्नुतः ।। यथा सैवास्यर्धिः । एयातांब्राह्मणायब्राह्मणा

यैयातामेयातांब्राह्मणाय । एत्योपोपैत्येत्योप । ननु
श्लो ।। तथेयातां ब्राह्मणायेत्योपेत्यक्षरसंहिता । तत्रापि पूर्व
प्राबल्यादैकारोत्र न संभवेत् ।।
व्या ।। इति वचनस्य विद्यमानत्वात् ऐकारः कथं साधुः । सुतरां परिहारः ।
"आर्ष एवाक्षरसंहिता पौरुषे तु पदद्वयं ब्रूया"दित्यनेन पदसंहितैव
कार्या । द्वयमिति संख्यात्वात् संख्याविषयो इङ्ग्यावग्रहयोरेकपदत्वं
तथा सति एदैद्वा पञ्चैत्वमित्यनेन ऐकार एवेति मन्तव्यम् । तर्हि इडस्प
रिधिरित्यत्र एतेनैव न्यायेन परिधिरित्यत्र संख्यात्वादेकपदत्वं तथा सति
परिधिरित्यस्य धवत्वादिडः परिधिरिति स्यात् । सत्वं आविरिनिरिड इति
कण्ठोक्तत्वात् सत्वमेव वक्तव्यं भवति । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य
प्राबल्यादिति ब्रूमः । ननु सृज्यध्वं महिमहीत्यत्र जटायां कथं सत्व
निषेधः ? भवदुक्तन्यायेन कण्ठोक्तस्य महिग्रहणस्य प्राबल्यादिति प्रश्नः ।
महिग्रहणपूर्वे सत्यपि तस्य महीति सावकाशत्वात्सत्वनिषेधः । तद्वदत्रापि
इड इति पदस्यापि अन्यत्र सावकाशत्वात् इडस्परिधिरित्यत्र सत्वनिषेध इति
चेन्न । तत्र महिसप्तदशेनेति दर्शनात् सत्वनिषेध इति ज्ञातव्यम् ।
तत्र सावकाशस्य निषेध इति निरवकाशस्य प्राबल्यार्थमुक्तम् । एवमेव
मिथुन्यष्टौ चेति दृष्टान्तबलान्मिथुनी इत्यस्य निषेधनिषेधो विज्ञेयः ।
आर्थिकापेक्षया सावकाशस्यापि कण्ठोक्तस्य प्राबल्यं, तदपेक्षया निरवकाशस्य
प्राबल्यमित्यर्थः । तस्मादिडस्परिधिरित्यत्र सत्वाभावशंकालेशोपि नास्ति ।
प्रकृतमनुसरामः । सोमैन्द्रा बभ्रुललामा इत्यादि ।
श्लो ।। भवेद्यमोत्तरेन्त्योणुस्थितस्वारस्य नीचकः । एतस्मिन् कम्पसंज्ञा
स्यात् स्वारद्वयस्य दीर्घता ।।
स्थितस्वारस्य अभिनिहतः क्षैप्रः प्रश्लिष्टः नित्य इत्युत्तरस्वरित
चतुष्टयस्य अन्त्यांशः अणुकालः नीचः अनुदात्तो भवेत् । यमोत्तरे स्वरित

परे सति । एतस्मिन् तस्मिन् वर्णे स्वरधर्मद्वये सति तस्य कम्पसंज्ञा
स्यात् । सः कम्पस्वरः ह्रस्वश्चेत् तस्य दीर्घत्वं स्यात् ।
श्लो ।। चतुर्भिश्च क्षैप्रकम्पः आदूदेदैद्भिरुच्यते ।
व्या ।। आकारऊकारएकारऐकारैरिति चतुर्भिः क्षैप्रस्वरितस्य कम्प उच्यते ।
यथा । नाकङन्येनेनिन्यन्ये (?) । अस्युर्यूकङर्व्यस्यस्युर्वी ।
विश्वानि ह्येकङषोभि । एष्वेवैवैष्वेकङष्वेव । अस्यैन्द्र्यैकङ
न्द्र्यस्यस्यैन्द्री इत्यादि ।
श्लो ।। एदोद्भ्यामभिनिहतः प्रश्लिष्टो नित्य ऊत्तदात् ।
व्या ।। एकारओकाराभ्याम् अभिनिहतकम्प ईरितः । तेकङन्योन्यस्मै ।
सोकङपोकङभ्यम्रियत । प्रश्लिष्टकम्प ऊकारेण । उत्खिदत्युरूकङ
रूत्खिदति । नित्यकम्प आकारेण । पितृदेवत्याकङऍह्येतत् । तच्छब्दात्
नित्य एङप्युच्यते । यदर्येकङर्येयद्यदर्ये । बहुदेवत्योकङह्येषः ।
इत्यादि ।
श्लो ।। उदात्ता उत्तरा नकं यददीव्यादिषु त्रिषु । उच्चकम्पौ
स्थिताञ्रूपौ स्वाराः कम्पाश्च सांहिताः ।
व्या ।। न कंचन, यददीव्यं, आयुष्टे, वैश्वानराय इत्यनुवाकेषु स्थित इति
नित्यस्वरितश्च एङ्रूपोभिनिहतश्च तौ स्वरितौ उदात्तपरौ उदात्तकम्पौ
स्तः । तद्वदत्रापि अन्त्योणुर्नीचस्स्यात् अन्यथास्य वैयर्थ्यात् ।
वीर्याऑङबलम् । तन्वाऑङऐस्वायाम् । तेऑङस्मत् । अहमन्नादोऑङह
मन्नादोऑङहमन्नादः । त्रिष्विति किम् ? योपां पुष्पमित्यादौ मा भूत् ।
श्लो ।। अधोनुस्वारनादाभ्यामिवोच्चस्वारभाक् स्थितः । स्वर्येते स्वार
भाजोस्मान्नादानुस्वारकावपि ।।
व्या ।। नादः अवसाने उत्तमश्च अनुस्वारश्च नादानुस्वारौ ताभ्यां अधः
पूर्वस्वारभाक् उच्च इव स्थितः । उदात्तवत् स्थितोस्मात् स्वारभाजः

परौ नादानुस्वारावेव स्वर्येते । अश्मन् । सर्वान् । न्यङ् । योऐशुम्
इत्यादि ।
श्लो ।। ह्रस्वस्वारान्नोयुतश्च स्वर्यते पूर्वतस्सह ।
व्या ।। ह्रस्वस्वरितात्परः असंयुतो नकारः पूर्ववर्णेन सह स्वर्यते ।
यदि हेमन् हेमन्तः इत्यादि ।
श्लो ।। दीर्घस्वारात्परस्त्वेव नकारः स्वर्यते यदि ।
व्या ।। दीर्घस्वारात्परो यदि तु नकार एव स्वर्यते । जनान् यातयति ।
अप शत्रून् विध्यताम् ।
श्लो ।। विरामे चोत्तमैश्चैव नादा इति बुधैः स्मृताः ।।
व्या ।। विरामे अवसाने उत्तमाः नादाः नादसंज्ञिता इति बुधैः स्मृताः ।
युङ् । असि । पराङ् । इव । अश्मन् । ऊर्जम् । विराम इति किम् ?
युङ्ङसि । पराडैत् । अश्मन्नूर्जम् । इत्यादि ।
अथ स्वरभक्तिप्रकरणम् ।।
श्लो ।। अजुत्तरोष्मणः पूर्वरेफस्य स्वरभक्तिता ।।
व्या ।। अजुत्तरोष्मणः स्वरपरोष्मणः पूर्वस्य रेफस्य स्वरभक्तिता
प्रोच्यते । यथा यद्दर्पूर्णमासौ । वर्षाभिर्ददताऐ सः । बर्सं
नह्यति । बार्हस्पत्यम् ।
श्लो ।। शपरे हपरे वापि लस्यापि स्वरभक्तिता ।
व्या ।। शकारपरे वा हकारपरे वा सति । लस्यापि स्वरभक्तित्वं कथ्यते ।
यथा शतवल्शम् । मल्हाः ।
श्लो ।। रीरिषन्नीरिषोणोधो कारिषं तारिषापि च ।
अचारिषं न भक्तिस्तु भवेदत्रेत्तु निर्णयः ।।
व्या ।। रीरिषन्, रीरिषः णः पूर्व अकारिषं तारिषेति प्रातिपदिकमनेको
पादानार्थम्; अचारिषमित्यत्र अजुत्तरोष्मण इत्यनेन रेफ्य प्राप्तं स्वर

भक्तित्वमनेन निषिध्यते, एतेषु रेफस्य स्वरभक्तित्वं नास्तीत्यर्थः ।
किंतु इति इकार एव भवतीति निर्णयः । यथा प्रजाऐ रीरिषन्मोत वीरान् ।
रीरिषो मोत वीरान् । दधिक्राव्ण्णो अकारिषम् । णः पूर्व इति किम् ?
पापमकार्षम् । आयूऐषि तारिषत्, तारिषः, व्रतमचारिषं तत् ।
श्लो ।। रुहारुहोरुहंरुहरुषं स्वरपाध उत् ।
व्या ।। रुह अरुषेत्येतावप्यनेकोपादानार्था । अरुहत्, अरुहं सस्वरपरः
स्वरसहितः पकारः अधः पूर्वो वा रेफः उत् उकारवान् भवति । यथा ।
स्वारुहमेवैनाम् । स्वारुहा यस्य । अग्निर्वा अरुषः । अरुषं मियेध्य ।
मध्यमरुहत् । दीक्षामरुहम् । अत्र किम् ? कोर्हति । अर्हन्बिभर्षि ।
प्ररोहन्ती परुषः परुषः । पुरुषशीर्षम् । ज्यायाऐश्च पूरुषः । तप इति
तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।
श्लो ।। अनन्तोच्चपरशुशब्दे वेङ्ग्ये रेफस्य भक्तिता ।।
व्या ।। न अन्तोच्चः अनन्तोच्चः परशुशब्दे अनन्तोच्चे इंग्ये वा तस्मिन्
रेफस्य स्वरभक्तिता । यथा । स्वस्तिः पर्शुः । अश्वपर्शुमादत्ते ।
अनन्तोच्च इति किम् ? परशुर्नः स्वस्तिः ।
श्लो ।। आपपूर्षं चातिपर्षा पर्षच्चैवातिपर्षि च ।
व्या ।। एषु स्वरभक्तेर्नित्यतेति विज्ञेया । यथा आपपूर्षंबरश्चैव ।
नावयातिपर्षा स्वस्तये । तन्नः पर्षदति द्विषः । दुरितातिपर्षि ।
अत्र किम् ? इत्याह तस्मात्परुषिपरुषि इत्यादि । प्रतिप्रसवार्थोय
मारम्भः ।
श्लो ।। स्वरितादुत्तरा भक्तिः प्रचयत्वमवाप्नुयात् ।।
व्या ।। स्वरितात् परा या स्वरभक्तिः सा प्रचयत्वमवाप्नुयात् ।
यथा यद्दर्शपूर्णमासौ ।
श्लो ।। दीर्घात्स्वाराद्वैकृता तु स्वर्यते पूर्वमुच्चवत् ।।

व्या ।। दीर्घात् स्वारात् परा वैकृता स्वरभक्तिस्तु स्वर्यते ।
पूर्वस्वारभागित्यर्थः । उच्चवदुदात्तवद्भवति । दोषावस्तोर्हविष्मती ।
ऋषेर्ऋषेर्वै । दीर्घादिति किम् ? चतुर्होता । वैकृतादिति किम् ?
ऐन्द्रऍश्वेतां बार्हस्पत्याम् । शितिपृष्ठं बार्हस्पत्यम् ।
बार्हस्पत्यमित्यादि ।
श्लो ।। ऋकार उत्तरे स्याच्च यद्यारादेश एव तु ।
स्वर्यतेध स्वारभाक्च भक्तिस्तु प्रचयो भवेत् ।।
व्या ।। ऋकारे उत्तरे सति आरादेशः स्याद्यदि तत्र अधः पूर्वः स्वारभागेव
स्वर्यते, स्वरभक्तिस्तु प्रचयो भवति । यथा । ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुप ।
अस्याः स्वरभक्तेः पूर्वविधिना प्राप्तं स्वरितत्वमनेन निवर्त्यते ।
श्लो ।। ह्रस्वस्वारात्परा भक्तिः नीचहे श्लिष्ट एव तु । सहैव पूर्व
वर्णेन भक्तिस्तु स्वर्यतेत्र हि ।।
व्या ।। ह्रस्वात् स्वारात् परा स्वरभक्तिः श्लिष्टे संहितायां नीचहे
अनुदात्तहकारे परे सति सा स्वरभक्तिस्तु पूर्ववर्णेन सहैव अत्र स्वर्यते ।
यथा धीतिभिर्हितः । ऋषिर्हहर्षिर्ऋषिर्ह इत्यादि ।
श्लो ।। प्राकृताया अधोभक्तेरुदात्तः संहिताविधौ । स्वर्यते तस्य
मध्यांशश्चान्त्यांशः स्वरितो यदि ।।
व्या ।। प्राकृतायाः स्वरभक्तेः पूर्वे पदकाले उदात्तश्चेत् संहिताविधौ
संहिताकाले अस्योदात्तवर्णस्य मध्यांशः स्वर्यते । यथा कोर्हति ।
स्वरितश्चेद्यदि । तस्य स्वरितस्य अन्त्यांशः स्वर्यते । यथा । अर्हति
मनोमनोर्दत्यर्हति मनः । हारीतशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। अनन्त्यभक्तेः पूर्वोयः उदात्तस्संहितागमे । स स्वर्यते
मध्यभागो यमो यदि भवेन्न त्विति ।।
व्या ।। अस्यार्थः । उदात्तश्चेन्मध्यभागः स्वर्यते । यमो भवेद्यदि

मध्यभागो न स्वर्यते । किंतु आदिमध्यान्त्यभागानां मध्ये आदिभागस्य नावकाशः । ह्रस्वत्वाभावात् । मध्यभाग इत्यनेन अन्त्यभाग एवावशिष्टः । स एव स्वर्यत इत्यर्थः । तेनार्हतीत्यत्र अन्त्यांशः कथं न स्वर्यत इति चेत् ग्रन्थान्तरत्वादेतच्छास्त्रं कुत्रचिन्न प्रसरतीति तस्मात्तस्य मध्यांश एव एवमुपर्षभस्येत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

श्लो ।। उच्चस्स्यादायपूर्वे तु नीचो भक्तिः पुरूडधू ।।

व्या ।। आयपूर्वे सति स्वरभक्तिः उच्चः उदात्तः स्यात् । यथा । विधाय र्षिरवोचत् । डपूर्वे धूपूर्वे वा सति स्वरभक्तिः नीचः अनुदात्तः स्यात् । यथा अरुणाः काण्डर्षयः । तस्य धूर्षदम् ।

श्लो ।। रहयुक्ते करेणुश्च लहयुक्ते तु कर्विणी । रशसानां तु हरिणी हारिता लशयोस्तथा । रषयोगे हंसपदा पंचैताः स्वरभक्तयः ।।

व्या ।। रेफहकारयोगे सति सा करेणुस्वरभक्तिरिति विज्ञेया । बार्ह स्पत्यम् । लकारहकारयोगे सति कर्विणीसंज्ञा स्यात् । मल्हाः । रेफशकारयोगे, रेफसकारयोगे वा सति हारिणीसंज्ञा । यद्दर्शपूर्णमासौ । बर्सं नह्यति । लकारशकारयोगे हारितासंज्ञा । शतवल्शम् । रेफषकारयोर् योगे सति हंसपदासंज्ञा स्यात् । वर्षवृद्धमसि । इत्यादि । एताः स्वर भक्तयः पंचैवेति विज्ञेया इति ।

इति स्वरभक्तिप्रकरणम् ।।

अथ स्वरितप्रकरणम् ।।

श्लो ।। ऋकारात्पूर्वतो रेफात्पूर्वतः स्वारभाक् स्थितः । उपरि स्वर्यते द्र स्वारो दीर्घो भवेद्यदि ।।

व्या ।। ऋकारात्पूर्वतो यो रेफः तस्माद्रेफात् पूर्वो यः स्वारभाक्, स्वरितभाक् स्थितः सन् अस्मात् स्वारभाजः उपरि रः परो रेफः स्वर्यते दीर्घस्वारो भवेद्यदि । यथा । लोकयोर्ऋध्नुयाम । तन्नैर्ऋतम् । दीर्घ

स्वार इति किम् ? पुनर्ऋतुना इत्यादि । बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। ऋकारोत्तररेफाच्च पूर्वतः स्वारभाक्स्थितः । स्वर्यतेस्मात्परो
रेफो दीर्घस्वारो भवेद्यदि ।। ह्रस्वस्यादिस्स्वर्यतेंशो दीर्घस्यैव तु
मध्यमः । संयोगे सति चान्त्यांशो दीर्घे चाप्यवसानगे ।।
व्या ।। ह्रस्ववर्णस्य आदिरंशः स्वर्यते । नरिष्येत् । दीर्घवर्णस्य
मध्यमोंशः । तत्र दृढत्वमित्यर्थः । लोकास्त्र्यालिखिता । संयोगे परभूते
सति तु दीर्घस्यान्त्यांश एव स्वर्यते । वा आह्रियमाणायाम् । सोब्रवीत् ।
दीर्घे अवसानगे सति तस्य दीर्घस्य अन्त्यांश एव स्वर्यते । एवास्मै ।
अवसानग इति किम् ? एवास्मा इन्द्रियम् । दीर्घ इति किम् ? यानि तानि ।
चशब्दात् अवसाने व्यञ्जनपरे सति पूर्वस्य दीर्घस्यापि अन्त्यांशः
स्वर्यते । तस्मात् । इत्यादि ।
श्लो ।। उत्तमान्तस्थसंयोगे नान्त्यस्वारो भवेदयम् । स्वारग्राहस्तु
चात्रैव योगादिर्वर्ण एव च ।।
व्या ।। उत्तमयोः संयोगे अन्तस्थयोः संयोगे उत्तमान्तस्थयोः संयोगे वा
सति तादृशसंयोगे परभूते सति अपिशब्दाकृष्टदीर्घः अन्तस्वारो न भवेत् ।
किंतु तत्र योगादिः संयोगादिर्वर्ण एव स्वारग्राहो भवति । यथा ।
तस्मात्थ्स्त्रामान्मुञ्चति । कामोकार्ष्षीन्मन्युरकार्ष्षीन्नमोनमः । मा
यशोर्यादिति । उभयोर्लोकयोः । ययोर्वाम् । बिलमपौर्णोत् । सयोन्येव ।
इत्यादि एवमेव बोधायनशिक्षायामपि ।
श्लो ।। उत्तमाश्चैवमन्तस्था हकारश्च तथैव हि । परस्परेण संबन्धा
स्वरितग्राहिणो मताः ।।
व्या ।। ननु तर्हि हकारयोगे आदेः वर्णस्य स्वरितग्राहित्वं कथं नोच्यते
बोधायनमतानुसारात् उच्यते । स्वाहाह्लादुनीभ्य इत्यादौ अन्त्यस्वार
दर्शनात् । किंच

श्लो ।। स्वरितग्राह्यनुस्वारः तथा यरलवा अपि । परस्परेण संबन्धास्स्वरित ग्राहिणो मताः ।।

व्या ।। इति हारीतमतानुसाराच्चेति परिहारः ।

इति स्वरितप्रकरणम् ।।

अथाङ्गप्रकरणम् ।।

श्लो ।। विसर्गस्स्वरभक्तिश्चानुस्वारो नोयुतस्तथा । परायुक्तं च योगादीत्येते पूर्वांगगोचराः ।।

व्या ।। विसर्गश्च स्वरभक्तिश्च अनुस्वारश्च असंयुतो नकारश्च परस्परेण असंयुक्तं व्यञ्जनं च योगादिव्यंजनं च एते पूर्वांगगोचराः । पूर्वस्वरांग विषया इत्यर्थः । यथा । मनः क्षेमे । कीर्शा गृध्रः । आस्ये तृणऐ सर्वा । तस्मिन् ह्यात्मानम् । व्यतिषजेथस्त्र्येवास्य । भवत्येवाति क्षिप्रेत्यादि ।

श्लो ।। न पूर्वांगमनुस्वारो वासश्शब्दात्तु काठके ।

व्या ।। वासश्शब्दात्परोनुस्वारस्तु काठके पूर्वांगं न भवेत् । यथा । कनकाभानि वासाऐसि । काठक इति किम् ? वासाऐसि मम गावश्च । वासश्शब्दा

दिति किम् ? वर्षाभिर्ददताऐ सह ।

श्लो ।। स्पर्शश्चोष्मण आदेशः पूर्वस्यांगं तथा न तु ।।

व्या ।। ऊष्मणः आदेशः तद्रूपस्पर्शः तथा न खलु पूर्वस्वरांगं स्यात् । अर्थात् परांगमिति ज्ञेयम् । स्वस्थातुमशक्यत्वात् । यथा श्ञथद्वृत्रं वृत्रऍश्ञथच्छ्ञथद्वृत्रम् ।

इत्यङ्गप्रकरणम् ।।

अथ हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् ।।

श्लो ।। गोकर्णाकृतिहस्ते तु निर्दिशेत्तु पराग्रतः । तर्जनीमध्यरेखा

मप्युदात्तं स्वरमुत्तमम् । कनिष्ठिकाद्यां रेखां तु निहतं स्वरमत्र हि ।
अनामिकान्त्यां स्वरितं मध्यमामध्यमां धृतम् ।।
व्या ।। गोकर्णाकारे दक्षिणे हस्ते तर्जनीमध्यरेखां प्रति उत्तमं
उदात्तस्वरं पराग्रतः अङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् । कनिष्ठिकाया आद्यरेखां
अनुदात्तस्वरं निर्दिशेत् अनामिकायाः अन्त्यरेखां स्वरितं निर्दिशेत् ।
मध्यमायाः मध्यमां मध्यरेखां प्रति धृतं प्रचयं निर्दिशेत् । यथाक्रम
मुक्तस्वरा विज्ञेयाः । यथा इति सोब्रवीत् ।
श्लो ।। भक्तेः पृथक्त्वं यत्प्रोक्तं स्थानं तदङ्गुळीयकम् ।।
व्या ।। पृथक् स्वरभक्तेः यत्स्वरः प्रत्येकमुदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
प्रचयो वा भवेद्यदि तदङ्गुळिस्थानं तत्स्वराङ्गुळिरेखास्थानं स्यादि
त्यर्थः । यथा विधायर्षिरवोचत् । अत्र स्वरभक्तिं तर्जनीमध्ये
निर्दिशेत् । ऋतस्य धूर्षदम् । अत्र कनिष्ठिकादौ । वस्तोर्हविष्मती ।
अनामिकान्ते । मैत्रावरुणायर्षभम् । मध्यमाङ्गुळिमध्ये । ननु तर्हि
एताभिर्हवा इत्यादौ स्वरभक्तेः पृथक् करणं किं न स्यात् । अस्यास्
संयुतत्वे सति तत्परमविरामात् पृथङ्न्यासस्यावकाशाभाव इति ब्रूमः ।
अस्याः स्वरपादान्वितत्वात् तत्समानधर्ममस्तीति प्रत्येकाङ्गुळिर्
विधीयते ।
श्लो ।। यममुच्चमिवोर्ध्वं चाप्यनामिकान्तराग्रयोः ।।
व्या ।। उच्चमिव उदात्तमिव तिष्ठन्तं यमं स्वरितवर्णं ऊर्ध्ववर्णं च
अनामिकायाः अन्तराग्रयोः मध्यान्त्यरेखयोः क्रमान्निर्दिशेत् ।
गोमाऐ अग्ने । योऐशुम् । दोषावस्तोर्हविष्मती । लोकयोर्ऋध्नुयाम ।
अवाङ् । अश्मन् । नाभिम् । इत्यादि ।
श्लो ।। अनामिकान्त्याद्ययोस्तु यमकम्पे स्वराविमौ ।।
व्या ।। यमकम्पे स्वरितकम्पे इमौ पूर्वोक्तौ स्वरितानुदात्तौ अनामिकायाः

अन्त्याद्यरेखयोः क्रमान्निर्दिशेत् । यथा सोकङपोकङपोकङभ्यम्रियत ।
श्लो ।। उदात्तकम्प एतौ तु प्रदेशिन्यन्तरा द्वयोः ।।
व्या ।। उदात्तकम्पे एतौ पूर्वोक्तौ उच्चनीचौ तर्जन्याः मध्याद्यरेखयोः
निर्दिशेत् । यथा तेऑङस्मत् ।
श्लो ।। अवसाने हलश्चैव पृथक् स्थानं न विद्यते ।।
व्या ।। हल इति षष्ठ्येकवचनम् । अवसाने हलः व्यञ्जनस्य पृथक्स्वरत्वात्
पृथक् स्थानमित्याकांक्षानन्तरं तन्निषिध्यते । विरामे व्यञ्जनस्य पृथक्
स्थानं न स्यात् । तत्पूर्वस्वरस्थानं स्यादित्यर्थः । यथा, षट्, वट्
इत्यादि ।
श्लो ।। यथोक्तस्वरविन्यासाच्छुद्धमध्ययनं भवेत् । तस्मात्पुनीतो यो
विप्रो ब्रह्मस्थानं हि शाश्वतम् ।।
व्या ।। स्पष्टोर्थः । व्यासशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। सुहस्तस्वरविन्यासान्निर्मलाध्ययनं भवेत् । तत्पूतो ब्राह्मणो
यस्तु ब्रह्मणा सह मोदते ।।
व्या ।। शम्भुशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुस्सामभिः पूतो
ब्रह्मलोके महीयते ।।
इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् ।।
अथोच्चारणप्रकरणम् ।।
श्लो ।। उच्चयो स्तुनुपूर्वो वश्चादीनां लोप एव च ।।
व्या ।। तुश्च नुश्च तुनू इत्येवंपूर्वश्चादीनां वः । अव्ययानां पठितो
वकारो लुप्यते । तयोस्तुन्वोरुदात्तयोस्सतोः विभज्य विनियोगो विज्ञेयः ।
उदात्त तुशब्दपूर्वो वा उदात्त नुशब्दपूर्वो वेत्यर्थः । यथा । सत्वै
यजेत । इन्वा उपस्तीर्णम् । उच्चयोरिति किम् ? अनु वृत्रहत्ये ।

अप्यकारादीति प्राप्तिः । तत्पूर्वः किम् ? तं वा एतम् । चादीनामिति किम् ? वरुणस्तुतुवरुणः । विदुषोनुनुविदुषोविदुषोनु । व्याकरणानुसारेणैव प्रपञ्चितम् ।

श्लो ।। ऊष्मरेफपरोन्तो मस्संसां नादौ चरापरे ।।

व्या ।। ऊष्मपरो वा रेफपरो वा पदान्तो मकारो लुप्यते । चशब्दो लोप मन्वादिशति, यथा - सऐशितं मे, प्रत्युष्टऐरक्षः । तत्परः किम् ? सोमुं सोकम् । पदान्त इति किम् ? तस्मात्ताम्राः । संसां इत्यादौ इङ्ग्यस्यादौ अवग्रहे प्रत्येकं मकारो न लुप्यते । रापरे सति । यथा । यस्य संम्राट् । प्र संम्राजम् । साम्राज्याय । आदाविति किम् ? राज्ञे सम् । राष्ट्रेण समर्धयति । इत्यादौ जटायां मा भूदिति । रापर इति किम् ? मरुतस्सऐरराणः । संसामिति किम् ? शऐराजन्निति प्रत्युदाहरणं स्यात् ।

श्लो ।। स्थस्तयोर्वर्तमानस्स उतपूर्वो नोत्परेपि च ।।

व्या ।। उत्पूर्वस्स्थस्तशब्दयोर्वर्तमानः सकारो लुप्यते । अनोत्परे ओकारादन्यवर्णपरे सति । यथा । अथैकमुत्थानम् । उत्थिताय । स्थानादुदु त्थानात्स्थानादुत् । प्रत्युत्तब्ध्यै । अनोत्पर इति किम् ? स्तोममुदु त्स्तोमऍस्तोममुत् । स्थस्तयोरिति किम् ? स्वायुषोदुदुत्थ्स्वायुषा । चकारो लोपमात्राकर्षकः ।

श्लो ।। ओष्ठ्यमध्येकनुस्वारे संयुतो वावसानगे । औकारेप्युत्तरे व्यक्तौ द्विरोष्ठ्याविति निश्चितौ ।।

व्या ।। ययो उन्नतौष्ठ्ययोर्मध्ये वकारादिके स्थिते सति ओष्ठ्यस्वरात् परत्र औकारे केवलोष्ठ्यस्वरे वा स्थिते सति द्विरोष्ठ्यौ कर्तव्यौ । द्वितीयौष्ठ्यस्य पुनः प्रयत्न इत्यर्थः । यथा । बाहुवोर्बलम् । योऐशुम् । सूर्योदेवम् । देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै । स्रुचौ । अथो ओषधीषु । एतत्सकलषट्कार्यादितरत्र बहूनामपि सकृदोष्ठ्य इति विज्ञेयः ।

कुसुरुबिन्द इत्यादि ।
श्लो ।। ओष्ठ्यमध्ये युतो हश्च विसर्गात्परतश्च पः । वायुमापूर्य
तालुभ्यां माण्डूकोष्ठ्यो भवेत्परः ।।
व्या ।। ओष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये हकारः व्यञ्जनयुतः व्यञ्जनयुक्तश्चेत्
तालुभ्यां वायुं पवनमापूर्य ततः द्वितीयः ओष्ठ्यः कर्तव्यः । अत एव स
माण्डूकोष्ठ्य इत्युक्तम् । तथा ओष्ठ्ययोर्मध्ये विसर्गात्परः पकारो
वर्तते च । यथा । समग्रासो जुह्वो जातवेदः । संयुत इति किम् ? जुहुयात् ।
शतायुः पुरुषः । विसर्गादिति किम् ? उत्पूतशुष्मम् । सुपूर्णा पुनः ।
ओष्ठ्यमध्य इति किम् ? अहुतमसि । पुऐसः पुत्रान् ।
श्लो ।। संयोगे स्पर्शयोर्यत्र पठनावसरे यदि । ईषच्छ्रवणमादेश्चावसाने
मस्य चैव हि ।।
व्या ।। पठनावसरे यदि अध्ययनकाले यत्र प्रदेशे स्पर्शयोः अन्योन्यसंयोगे
सति तयोरादेः स्पर्शस्य ईषत् किंचिच्छ्रवणं भवेत् । तथा अवसाने मकारस्य
च । यथा । युङ्क्ते । यज्ञस्य । आग्नेयम् । आट्नारः । अपात्मानम् ।
सुमतीनाम् । तम् । सम् । अत्र किम् ? रक्षा माकिः ? तं प्रत्नता इत्यादि ।
श्लो ।। वर्ग्यपूर्वस्यावसाने प्रयत्नः पृथगिष्यते ।।
व्या ।। अवसाने वर्गे भवो वर्ग्यः तस्मात्पूर्वस्य तत्सवर्गीयस्य वर्णस्य
पृथक् प्रयत्नः कर्तव्यः यथा ऋक् । कामः । तत् । ते । एनम् । पवयति ।
अवसान इति किम् ? ऋक्कामः । तत्ते । एनंपवयति । तदेव पुनः प्रयत्न
इत्युच्यते ।
श्लो ।। पवर्गोत्तर ओमस्तु मोवग्रहस्य नेष्यते ।।
व्या ।। अवसाने ओंकारस्य पवर्गे परे सति तत्र मकारस्य पृथक् प्रयत्नः
नेष्यते । पूर्वविधिनिवर्तक स्तुशब्दः । यथा । ओम् पूर्णा पश्चात् ।
ओमिति किम् ? पशुम् । पशुपत इति पशु - पते । म इति षष्ठ्येकवचनम्

तस्यावग्रहसंबन्धस्य मकारस्यापि पृथक् प्रयत्नो नेष्यते । यथा । संप्र
श्ञमिति सम् - प्रश्ञम् । इत्यादि ।

इत्युच्चारप्रकरणम् ।।

अथ द्वित्वपूर्वागमादिप्रकरणम् ।।

श्लो ।। अप्यपाभ्यां छकारस्य नित्यं पूर्वागमो भवेत् ।।

व्या ।। अपि, अप इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य छकारस्य नित्यं पूर्वा
गमो भवेत् । यथा । छिद्रमप्यपिच्छिद्रम् । छन्दाऐस्यपापच्छन्दाऐसि ।

श्लो ।। डकाराल्लस्य तस्यापि द्विवर्णो ळो भवेदपि ।।

व्या ।। विट् । लभते इत्यत्र लकारस्य घोषवत्त्वात् तृतीयऍस्वरघोषवत्पर
इति टकारस्य द्वित्वे प्राप्ते तस्मात् डकारात्परस्य लस्य लकारस्य तस्य
डकारस्यापि एको द्विवर्णः ळः द्वित्वरूपळकारः आदेशो भवेत् । यथा ।
लभतेविड्विळ्ळभते । बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ।। टकारात्परभूतस्य लस्य दुःश्लिष्टता भवेत् । डकारस्य तथा चैवं
षळ्ळेखा इति सन्धिमत् ।। इति ।।

श्लो ।। असंयुता द्वित्वं नेयुस्तथानु उत्तम उत्तरे ।।

व्या ।। असंयुक्तवर्णाः द्वित्वं नेयुः नाप्नुवन्ति । यथा । ग्राव्ण्णः ।
तान् यत् । यद्रियङ् वायुः । बर्सम् । वल्शम् । असंयुता इति किम् ?
अर्वाङ्यज्ञः । अनुत्तम उत्तरे सति तथा पूर्ववर्णः द्वित्वं नेयात् ।
पाङ्क्ताः । पूष्णेङ्घृणये । अत्र किम् ? अपात्मानम् इत्यादि ।

श्लो ।। संयुतोपि लकारो यो वोत्तरस्वरितो न चेत् ।।

व्या ।। वोत्तरः वकारोत्तरो लकारः संयुतोपि द्वित्वं न स्यात्, स्वरितो
न भवेद्यदि । बैल्वो यूपो भवति । स्वरितो न चेदिति किम् ? ततो बिल्वः ।
एवमेवात्रेयशिक्षायाम्

श्लो ।। लकारस्य वकारस्य संयोगे स्वरितो यदि । विशेषं तत्र जानीयाद्

द्वित्वमित्यभिधीयते ।।

श्लो ।। ऊष्मोत्तरे रलौ वश्च नणोत्तरे तथायुताः ।।

व्या ।। रेफलकारौ ऊष्मपरे सति वः वकारश्च नकारपरे णकारपरे वा सति तथा अयुताः असंयुता भवन्ति । यथा । यद्दर्शपूर्णमासौ । वर्षाभ्य इत्यर्थः । बर्सम् । बार्हस्पत्यम् । शतवल्शम् । मल्हाः । विभूदाव्ने । दधिक्राव्णः ।

श्लो ।। असंयुतौ ङनावन्तौ यवहेषु परेषु च ।।

व्या ।। अन्तौ पदान्तौ ङकारनकारौ असंयुतौ भवेताम् । यकारवकारहकारेषु परेषु सत्सु । यथा । पराङ् वाव । प्रत्यङ् होतारम् । प्रजानन् यज्ञम् । सर्वान् वै । एतान् होमान् । अत्र किम् ? होमाञ्जुहुयात् ।

श्लो ।। ह्रस्वान्नो वे ङकारो ये नो हे स्युर्ऋपरे युताः ।।

व्या ।। ह्रस्वात्परो नः नकारः वे वकारे परे सति नः नकारः हे हकारे परे च सति तस्मिन् हकारे ऋकारपरे च सति त्रिषु स्थिताः वर्णाः युताः संयुक्ता भवन्ति । ओमन्वती । सन्वाचं न वदेत् । यस्मिन्वायुः । ह्रस्वादिति किम् ? एतान् वा अरुणः । वकारपर इति किम् ? अस्मिन् यज्ञे । इत्यादि । बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ।। ह्रस्वपूर्वो नकारो यः पदान्तो वपरो यदि । विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ।।

व्या ।। ननु द्वित्वमित्यनेन कथं संयुतत्वसिद्धिरिति चेत् मैवं मंस्थाः । असंयुतश्च द्वित्वाभाव इत्युक्ते पारिशेष्यात्संयुतस्य वर्णस्य द्वित्व सिद्धेः तस्मात् द्वित्वमित्यनेन संयुतत्वमस्त्येवेति ब्रूमः । प्रकृत मनुसरामः । विशेषेणोक्तत्वात् दीर्घात्परस्य ङकारस्यैव द्वित्वम् । ङकारो यथा । अर्वाङ्यज्ञः । वाजिन्युङ्युङ्वाजिन्वाजिन्युङ् । हारीतशिक्षायामप्येवम् ।

श्लो ।। अन्तस्थाद्युदये पूर्वपञ्चमस्तु द्विरुच्यते । इतरादौ परे तत्र
स न चेत् स्मृतो बुधैः ।। ऋपपहकारोत्तरो नकारो यथा - आसन्निषून्हथ्
स्वसः । जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम् । बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। संयुक्तौ नहकारौ चेत् ऋकारः परतो यदि । विशेषं तत्र जानीयाद्
द्वित्वमित्यभिधीयते ।।
श्लो ।। पदान्तस्थौ ङनौ वेति हल्परे चर्परेपि वा ।।
व्या ।। संयुतत्वमाकर्षकः अपिशब्दः पदान्तस्थौ ङकारनकारौ वे वकारे परे
तस्मिन् हकारे हल्परे व्यञ्जनपरे वा ऋकारपरे वा सति तौ ङकारनकारौ वकारेण
संयुक्तौ स्याताम् । यथा । सदृङ्व्यावृत्कामः । स विष्वङ्व्याच्छत् ।
स्तनान्व्रतम् । शरदेव्रीहीन्व्रीहीञ्छरदे । यज्ञान्व्यादिशत् ।
विषूचीनान्व्यस्यताम् । यस्मिन्वृत्रम् । चर्मन्व्यायच्छेते । अयं पक्षः
व्यासहारीतयोरपि सम्मततरः ।
श्लो ।। नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहे हे च हल्परे । परैरेभिर्हि तस्यैव
न स्यात्संयुतता तथा ।।
व्या ।। हे हल्परे सत्यसंयुतत्वमित्यनेन वकारादिके हल्परे सति
पारिशेष्यात् संयुक्तत्वमेवेति विज्ञेयम् ।
अपरस्य सम्मतं यथा ।
श्लो ।। ङनौ यत्र पदान्तस्थौ यवहात्पूर्वतः स्थितौ । द्वित्वं नैवाभि
गच्छेतां ङनौ व्यपृपरं विना ।।
व्या ।। ङनयोस्संयुक्तवर्णयोः द्वित्वमस्तीति विज्ञेयम् ।
श्लो ।। ह्रस्वान्नीचहे भक्तिस्तु संयुतत्वं प्रकीर्तितम् ।।
व्या ।। नीचहे अनुदात्तहकारे परे सति ह्रस्वात् परा या स्वरभक्तिः
तस्याः संयुतत्वं बुधैः प्रकीर्तितम् । यथा । धीतिभिर्हितः । ह्रस्वा
दिति किम् ? दोषावस्तोर्हविष्मती । अस्याः द्वित्वाभावः ।

अथ कालनिर्णयः

श्लो ।। मात्रं तु वदते चाषो द्विमात्रं वायसस्तथा । मयूरोक्तस्त्रि मात्रस्स्यात् नकुलस्त्वर्धमात्रिकः ।।

व्या ।। चाषः वन्यः काकः सः एकमात्रं वदते । वायसः ग्राम्यः द्विमात्रं वदते । मयूरेणोक्तशब्दः त्रिमात्रः स्यात् । नकुलं त्वर्धमात्रं ब्रूते । एतत्काललक्षणं विज्ञेयम् ।

श्लो ।। कालः सूक्ष्मतरोणुः स्यात् मात्रार्धं व्यक्तमात्रकम् ।।

व्या ।। सूक्ष्मतरः कालः इन्द्रियामामविषयः कालः अणुः पादः मात्रस्य चतुर्थभागः स्यात् । यथा । यस्ते । अत्र सकारस्याणुकालः । व्यक्तमात्रा कालः अर्धमात्राकालः स्यात् । यथा । आ ग्राव्णः । अत्र वकारस्य अर्धमात्राकालः ।

श्लो ।। अङ्गुळिस्फोटनं यावान् तावान्कालस्तु मात्रिकः ।।

व्या ।। यावानङ्गुळिस्फोटनकालः निमेषकालः तावान् मात्राकाल इति विज्ञेयः । यथा । स व अ हम् । एवं च कालपरिमाणं ज्ञातव्यम् ।

श्लो ।। हलस्मृतोणुकालश्च परे हलि बुधैर्यदि ।।

व्या ।। हलि परे सति परव्यञ्जनयुक्तस्य हलः व्यञ्जनस्य बुधैरणुकाल इति विज्ञेयः । यथा विश्वतश्चक्षुः । हल्युत्तरस्येति किम् ? विश्वतः । चक्षुः ।

श्लो ।। वर्णयोरवसानस्स्यात्पादो मात्रोप्यसंयुते ।।

व्या ।। संयोगव्यतिरिक्तवर्णयोः प्रत्येकभूतयोः मध्ये पादमात्रोवसानः विरामः तूष्णींभूतकालः स्यात् । यथा । यदुभौ । देवासुराः । असंयुत इति किम् ? रक्षाऐसि ।

श्लो ।। विसर्गो भक्तिर् हलोन्तो युतोनस्स्पर्शपूर्ववः ।
अत्रैतेप्यर्धमात्रास्स्युर्विरामो लस्त्रिपादता ।।

व्या ।। विसर्गश्च स्वरभक्तिश्च हलः व्यञ्जनानि च असंयुतः असंयुक्तः
पदान्त नकारश्च स्पर्शपूर्वो वकारश्च एते वर्णाः अर्धमात्राकालास्स्युः ।
यथा । घनाघनः क्षोभणः । बर्सम् । शतवल्शम् । यत् । तत् । वाक् ।
अनुष्टुप् । अतारीत् । अब्रुवन् योनः । उशन् हवै । सर्वान् वै । अन्त
इति किम् ? न्यन्ये । विभूदाव्ने । स्पर्शपूर्व इति किम् ? नाव्यम् ।
अत्र व्यञ्जनत्वाविशेषात् पूर्ववचनेनाणुत्वे प्राप्ते विसर्जनीयादीनां
पुनर्ग्रहणं अर्धमात्राकालसंभवार्थम् । अत्र ल इति षष्ठ्येकवचनम् ।
विरामे लः लकारस्य त्र्यणुत्वं स्यात् । यथा । बाल् । इति । विराम इति ।
बालिति ।
श्लो ।। क्षपरे तु विसर्गान्ते स्याद्विरामोर्धमात्रकः ।।
व्या ।। विसर्गान्ते विरामकालः अर्धमात्रः स्यात् क्षपरे सति ।
मनः क्षेमे ।
श्लो ।। द्विरोष्ठ्येप्यावयोः पूर्वस्संयुतोर्ध्वे तथा सति ।।
व्या ।। द्विरोष्ठ्ये यदि औकारवकारयोः पूर्वः आर्धमात्रकालः स्यात् ।
अयमर्थः । अनयोः पूर्वतः ओष्ठ्यस्वरे स्थिते सति तन्मध्ये ओष्ठ्यवर्ण
व्यञ्जनौकारयोर्मध्ये विरामश्च तथा ओष्ठ्यवर्णवकारयोर्मध्ये विराम
श्चेति । यथा । स्रुचौ । बाहुवोः । अत्र किम् ? धावति तौ । अच्छा वोचः ।
तथा संयोगपरे सति । विरामकालः अर्धमात्रः स्यात् । तद्ध्रुवस्य ।
कद्रूश्च ।
श्लो ।। अवग्रहान्ते वाक्यान्ते प्रणवान्ते तथैव च । पवर्गोर्ध्वे
विरामश्चाध्यर्धमात्रः प्रकीर्तितः ।।
व्या ।। अवग्रहस्यान्ते विरामः अध्यर्धमात्रकालः स्यात् । तथा
वाक्यान्ते प्रणवान्तेपि । विरामः अध्यर्धमात्रकालः स्यात् । पवर्गपरे
सति । यथा । उपायव इत्युप १ १/२ - आयवः । तदेनमिच्छन्ति । १/२ यस्मा

द्वारोरुद्वायेत् । १/२ तस्यारणी कुर्यात् । १/२ ओम् १ १/२ पूर्णा
पश्चात् । इत्यादि ।
श्लो ।। पदान्ते प्रणवान्ते च विरामः स्याद्द्विमात्रकः ।।
व्या ।। पदान्ते पदकाले विरामः द्विमात्रः स्यात् । प्रणवान्ते च
द्विमात्रः । पवर्गादन्यपरे सति । यथा । वायुः २ । वै २ । क्षेपिष्ठा २ ।
देवता । पदसंबन्धात्क्रमजटयोश्च; इषेत्वा २ । त्वोर्जे २ । ऊनुनूनु २ ।
उतुतूतु २ । ओम् २ संविदाना । ओम् २ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ।
पवर्गादन्य इति किम् ? ओम् । पश्चात्प्राचीम् इत्यादि ।
श्लो ।। व्यञ्जनस्वरसंपर्के तयोस्तत्स्वरकालवत् ।।
व्या ।। व्यञ्जनस्वरसंपर्के संबन्धे एकोच्चारणे सति । अनयोः उभयोः
व्यञ्जनस्वरयोरपि तत्स्वरकालवत् तस्य स्वरस्य काल एव स्यात् । त्वरितो
च्चारणात्तयोरपि स्वरकाल एवेत्यर्थः । यथा रसं प्रति रसांगतेति
बोद्धव्यम् । एकमात्रस्वरसहितो यथा । वसवः । द्विमात्रसहितो यथा ।
वायावेवास्य । त्रिमात्रसहितो यथा । अग्नी ३ र्नोपस्थेया ३ इति ।
श्लो ।। मात्रानुस्वारो द्विमात्रान्मात्रा द्विमात्र एव तु ।
मात्रिकान्मात्र एवेति संयोगे तु द्विरूपवत् ।।
व्या ।। द्विमात्रात्परोनुस्वारः मात्राकालः स्यात् । अग्नीऐरप्सुषदः ।
मात्राकालात्परोनुस्वारः । द्विमात्राकालः स्यात् । एकमात्रात्परोनु
स्वारोपि मात्राकाल एव स्यात् । असंयोगे परतो यदि । अस्य तु द्विरूपवत्
द्वित्ववदुच्चारणमिति मन्तव्यम् । यथा । सएँश्रवा ह । मात्रात्पर इति
किम् ? त्रीऐस्तृचान् इत्यादि ।
श्लो ।। ह्रस्वाद्भवेतां खथोर्ध्वे से ङनौ तु द्विमात्रिकौ ।।
व्या ।। से सकारे परे खकारे थकारे वा परे सति । ह्रस्वात्परौ ङकार नकारौ
द्विमात्रिकौ भवेताम् । यथा । प्रत्यङ्ख्सोमः । स २ न्त्सता । सपर इति

किम् ? अहङ्खनामि वः । दुग्धे मन्थम् । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङ्ख्सोमः ।
तान्थ्सुब्धान् ।
श्लो ।। तथानित्य खथोर्ध्वे षे हकारे व्यञ्जने परे ।।
व्या ।। सान्निध्याद्ध्रस्वात्परौ ङकारनकारौ द्विमात्रिकौ स्तः ।
षे षकारे परे संहितासंबन्धे खकारे थकारे वा परे सति । यथा । प्रत्य२
ङ्ख्षडहः । षष्ठेहन्नह२न्थ्षष्ठे षष्ठेहन् । अनित्यखथोर्ध्व इति किम् ?
प्रत्यङ्क्षेति । वर्च इदंक्षत्रम् । दंक्ष्णवः । वर्ष्मन्क्षत्रस्य ।
तथा ह्रस्वात्परौ ङकारनकारौ द्विमात्रिकौ स्याताम् । हकारे परे तस्मिन्
हकारे व्यञ्जने परे सति । यथा । आत्मन् ह्यङ्गानि । तस्मिन् ह्यात्मानम् ।
ह्रस्वादिति किम् ? पितॄन् ह्यत्र गच्छ । इत्यादि ।
श्लो ।। एकमात्रोयुतो नश्च दीर्घात्तु यवहोत्तरे ।।
व्या ।। अयुतः असंयुक्तः दीर्घात्परः नः नकारश्च एकमात्राकालः स्यात् ।
यवहोत्तरे सति । यथा । तान् यज्ञः । एतान् वै । एतान् होमान् ।
दीर्घादिति किम् ? उशन् ह वै । अस्यार्धमात्राकालः । असंयुत इति किम् ?
यज्ञान्व्यादिशत् । अस्याणुकालः । यवहोत्तर इति किम् ? एतां ते परि
ददामि । विसर्गो भक्तिरित्यादिना अर्धमात्रत्वे प्राप्ते अस्य नकारस्य
नादसंज्ञाभावेपि मात्राकालार्थं पुनर्ग्रहणम् ।
श्लो ।। ह्रस्वाद्द्विमात्रिको नादस्स्यादन्यस्त्वेकमात्रिकः ।।
व्या ।। ह्रस्वात् परो नादः अवसाने उत्तमः द्विमात्रः स्यात् । युङ् ।
असि । तम् । ते । यस्मिन् । अग्निः । इतरस्थितः ह्रस्वान्यपूर्वो नादः
एकमात्रः स्यात् । पराङ् । ऐत् । एतान् । होमान् । ब्रह्मा ३ न् ।
श्लो ।। प्रणवेदुन्मकाराणां त्रिमात्रत्वं प्रकीर्तितः ।। सन्धयोस्येक
मात्रस्स्यात्सर्वं मात्राचतुष्टयम् ।।
व्या ।। प्रणवे अत् उत् मकारः तेषाम् अकार उकार मकाराणां त्रिमात्रत्वं

भवति । अकार उकारयोः उकारमकारयोश्च अनयोः सन्धयोः एकमात्राकालः ।
तस्मात् मात्रचतुष्टयम् । अकारस्य मात्राकालः उकारस्य च मात्राकालः
अकारउकारयोर्मध्ये अर्धमात्राकालः उकारमकारयोरन्तरे अर्धमात्राकालः
मकारस्य च मात्राकालः सर्वं चतुर्मात्राकाल इत्यर्थः ।
आत्रेयशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। अदुकारमकाराश्च ज्ञेयास्सन्ति सदात्र तु । तस्मात्सर्वः
चतुर्मात्रः ओमिति प्रणवः स्मृतः ।।
श्लो ।। प्रश्नस्यारम्भमध्येन्ते चतुर्द्वित्रिक्रमादपि ।।
व्या ।। अपिशब्दः प्रणवमन्वादिशति । प्रश्नस्यारम्भभूतः प्रणवः प्रश्नस्य
मध्यस्थः प्रणवः प्रश्नस्यान्ते स्थितः प्रणवश्च क्रमात् चतुर्द्वित्रि
र्मात्राकाला भवन्ति । यथा । ओ४म् । इषे त्वा । अत्र चतुर्मात्राकालः ।
प्रश्नमध्ये यथा । ओ२म् तद्ब्रह्म । अत्र द्विमात्रः । अन्ते यथा ।
कल्पयाति । हरिः ओ३म् तत्सत् । हारीतशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। आरम्भकश्चतुर्मात्रो वेदस्थस्स्यात्तदर्धकः । अध्ययनानुवाकान्तः
कर्माद्यस्च त्रिमात्रिकः ।।
श्लो ।। अर्धान्तेप्यृगन्ते च विरामः स्यात्त्रिमात्रिकः ।।
व्या ।। अर्धस्य अन्तः अर्धान्तः तस्मिन् अर्धान्ते विरामः त्रिमात्रः
स्यात् । ऋगन्ते च यथा । अग्ने त्वं नो अन्तमः ३ । उत त्राता शिवो भव
वरूथ्यः ३ ।
श्लो ।। पञ्चमे देवं बर्हिश्च होता यक्षत्तु चान्तके । अम्भस्सह
पितृप्रश्ने ऋक्स्याद्वाङ्निधनेन तु ।।
व्या ।। पञ्चमे देवं बर्हिरादिषु ऋक् भवेत् । ऋग्विरामः त्रिमात्रः
स्यादित्यर्थः । वीतां यज ३ । देवी ऊर्जाहुती इषम् । पञ्चम इति किम् ?
देवं बर्हिरिन्द्रऐसुदेवमित्यादौ मा भूत् । अन्त एवान्तकः । तस्मिन्

अन्तके । होता यक्षदित्यत्र यथा । संगथे वामस्य ३ । वर्ष्मन् ।। अम्भ
इति प्रश्ने यथा । दिशो दश ३ । मा नः । सह प्रश्ने यथा । मामित ३ । देवा
जीवनकाम्या यत् । पितृमेधे यथा । प्रयताभिरक्ता ३ । आसीदताम् । वाङ्म
आसन् । निधनपतये नमः इत्यनुवाकयोरेष विरामो न स्यात् । किंतु वाक्यत्वा
दर्धमात्र एवेति ।।

श्लो ।। पञ्चमात्रोनुवाकान्ते प्रश्नान्ते चाष्टमात्रकः । काण्डान्ते
दशमात्रः स्याद्ग्रन्थान्ते तु दश त्रिकम् ।।

व्या ।। अनुवाकान्ते अनुवाकसमाप्तौ पञ्चमात्रो विरामकालः स्यात् ।
यथा । पशून्पाहि ५ । यज्ञस्य - अनुख्यात्यै ५ । धिष्णिया वै । सुवान
इन्दुः ५ । जातवेदसे । प्रश्नपरिसमाप्तौ अष्टमात्रो विरामकालः स्यात् ।
कल्पयाति । ओम् ८ ।। ओम् आप उन्दन्तु । ओम् शान्तिश्शान्तिस्श्शान्तिः ८ ।
ओम् शन्नो वातः पवताम् । काण्डपरिसमाप्तौ विरामकालः दशमात्रः स्यात् ।
यथा जनदुस्त्रियासु । ओम् १० । ओं वायव्यम् । स्वस्तिभिः सदा नः ।
ओम् १० । ओम् अग्निर्नः । ग्रन्थान्ते ग्रन्थसमाप्तौ तु दशत्रिकं
त्रिंशन्मात्रविरामकालः स्यादित्यर्थः । यथा समुद्रो बन्धुः ।। ओम् ३० ।।
ओम् ब्रह्म सन्धत्तम् । येभ्यश्चैनत्प्राहुः । ओम् ३० ।।

श्लो ।। कालं तु यो न जानाति न वेदफलमश्नुते । कालादुच्चारणाच्चैव वेद
तुल्यो भवेन्नरः ।।

व्या ।। यः पुमान् कालं न जानाति सः वेदफलं नाश्नुते । न प्राप्नोति ।
किमिति चेत् । कालादुच्चारणाच्चैव इह फलं समानानामुत्तमत्वं तन्न
प्राप्नोति । अमुत्र फलं ब्रह्मणा सहवासित्वं तन्न प्राप्नोति । तस्मात्
कारणात् कालं च उच्चारणं स्थान-करण-प्रयत्न-भेद सकृदोष्ठ्य द्विरोष्ठ्य
प्रयत्नादुच्चारणसौष्ठवं च विजानीयात् । अन्यथा कण्ठसूत्रविहीनकामिनी
भूषणवदिति विज्ञेयम् ।

इति कालनिर्णयः ।।

अथ विश्रमप्रकरणम् ।।

श्लो ।। विश्रमस्तु नैकपदे प्रोन्यानिस्युविसंपरः ।।

व्या ।। एकपदस्य मध्ये विश्रमो न कर्तव्यः ऋतुस्थायज्ञायज्ञियेन । परिगणनायामिंग्यस्यापि ऐक्यत्वात् अवग्रहान्ते विश्रमः कार्यो न भवत्येव । यथा प्रजापतिरिति प्रजा - पतिः । इत्यादि । अनेन पदान्ते विश्रमः प्राप्तः । तस्य क्वचिदपवादमाह । प्र, उत्, नि, आ, निः, सु, वि, सम् एतेभ्यः परं विश्रमो न कार्यः । एतत्पदसमूहतः उत्तरपदेन संहितास्ति चेत् यथा । तं तेन प्रणुदते । स्वायुषोदोषधीनाम् । कर्षति न्यन्ये । भवन्त्वा प्रजा । तन्निरवपत् । महीमूषु मातरम् । वि पाजसा वि ज्योतिषा । समितऐ संकल्पेथाम् । परपदेन संहितेति किम् ? मर्त्येष्वा । वीडयस्व सु । इत्यादीनां नित्यावसानत्वात् विश्रमस्य मुख्यस्थाने सति एष निषेधो न भवति ।

श्लो ।। न च ह्यु हस्मवोन्वीं वै त्वेतेभ्यः कूटतस्त्वधः ।।

व्या ।। न, च, हि, उ, ह, स्म, वः, नु, ईम्, वै, तु, एतेभ्यः अधः पूर्वतः विश्रमो न कार्यः । पदकूटतः पूर्वपदेन संहिता चेत् । यथा । न सहासीत न । वाजश्च प्रसवश्च । यच्चिद्धि । तस्मादु । इति छिनत्तीति ह । न ह स्म । यज्ञपतिर्वः । वसतु नु । इत्याहोतेम् । प्रजा वै । इति ते तु । पूर्वेण संहितेति किम् ? कामं यजेत । नासोमयाजी ।

श्लो ।। उच्चायदघधश्रीर्वास्थापितव्या स्वरोत्तराः ।।

व्या ।। यकारश्च दकारश्च घकारश्च धकारश्च श्रीश्च । वकारश्च एते स्वरोत्तराः उदात्तास्सन्तः । स्थापितव्याः । पुनरारम्भयोग्याः । यथा । यदेकादशेहन् । देव सवितः । घर्म या ते । धृष्टिरसि । श्रीर्हि । वा एते । स्वरोत्तरा इति किम् ? अन्तरिक्षं व्यवैर्यत । उच्चा इति किम् ?

भौमी वायवे । न स्थापितव्यास्तार्तीयाः ।

श्लो ।। तृतीयसंबन्धा नैवं प्रयोगान्तर इत्यपि ।।

व्या ।। तृतीयानुवाकाः प्रश्नाश्च तृतीयसंबन्धाश्चेति तद्विविगुणत्रि गुणादयः षष्ठनवद्वादशादय इत्यर्थः । तेपि न स्थापितव्याः प्रयोगान्तरे प्रयोगमध्ये तत्कर्मविनियोगाध्ययन रुद्र पशुबन्ध पितृसूक्तिमध्य इत्यर्थः । यथा । द्रापे अन्धस इत्यादि । वा एतत्पशुम् इत्यादि । योस्य कौष्ठ्य जगतः इत्यादि । अशुभशब्दा अपि न स्थापितव्या इत्यपि शब्दार्थः । यथा - गतमना भवति । वध्यं प्रपन्नमित्यादौ द्रष्टव्यम् ।

इति विश्रमप्रकरणम् ।।

अथ सत्वतामसप्रकरणम् ।।

श्लो ।। अजादिजनमाः खोनस्थापितव्याः कदाचन ।।

व्या ।। अचामादिः अजादिः अकारश्च जकारश्च नकारश्च मकारश्च खः खकारश्च

एते वर्णाः कदाचन न स्थापितव्याः । एवमन्यतोपि निषेधो दृष्टः अजनमखाः पाठनाशका इति ।

श्लो ।। दीर्घं युक्तपरं चैव हलन्तं गुरु चाक्षरम् । अन्यल्लघ्वेति जानीयात् तत्त्रिश्चाक्षरतो गणाः ।।

व्या ।। दीर्घमक्षरं च युक्ताः संयोगः परो यस्मात्तदक्षरं च हल् व्यञ्जनम् अन्ते यस्य तत् हलन्तमक्षरं च एतत्सर्वमक्षरं च गुर्विति जानीयात् । यथा देवा वै । सर्वस्य - अभवत् । अन्यदक्षरं लघ्विति ज्ञातव्यम् । यथा जनयति । तत् गुरु लघ्वित्युक्तं हि । त्रिः त्रीणि अक्षराणि अचः येषां ते गणसंज्ञा भवन्ति । यथा गावो वै । भवति । इत्यादि द्रष्टव्यः ।

श्लो ।। त्रिगुरुर्मो भू स्त्रिलो नस्वरादीन्दुके भयौ शुभम् ।

लोन्ते तः ख तु दैवत्यं गुर्वन्ते सोनिलो शुभम् ।।

व्या ।। त्रिगुरुः त्रीणि गुरूणि यस्य सः मः मगणः अस्य भूः भूमिः अधि देवता स्यात् । यथा देवा वै । त्रिलः त्रीणि लघूनि यस्य सः नः नगणः अस्य स्वः स्वर्गः अधिदेवता भवति । यथा दधति । एतत्पद्धतिवशात् क्रमादादी न्दुकौभयाविति आदिगुरुः भगणः आदिलघुः यगणश्चेत्यर्थः । तौ इन्दुके इन्दुः चन्द्रः कम् उदकं च अधिपती स्तः । धावति भगणः । इषे त्वा यगणः । लः लघुवर्णः । अन्ते यस्य सः तः तगणः अस्य खं द्यौः अधिदेवता स्यात् द्वे वाव । एते मगणादयः । पञ्च शुभं ददुः । ननु तगणसगणयोस्त्वेतद्वचनफले वाच्ये पूर्ववचनफलं किमुच्यते । प्रक्रमभंगात् तगणस्य पूर्ववचनफलमेवेति ब्रूमः । अन्ते गुर्वक्षरं यस्य सः सगणः अस्य अनिलः वायुरधिदेवता स्यात् यथा अप वै । इत्यादि ।

श्लो ।। मध्ये गुलौ भानुवह्नी जकाचाप्रक्रमाद्भवेत् ।।

व्या ।। मध्ये गुलाविति मध्यमगुरुः जगणः मध्यमलघू रगण इत्यर्थः तौ भानु वह्नी सूर्याग्नी अधिदेवते स्याताम् । करोति जगणः । भारति । रगणः । एते सजरा गणाः अशुभं मनश्चांचल्यं ददुः ।

श्लो ।। अदादेत्प्रथमयषा उत्तरा ऊर्ध्वराशयः ।।

व्या ।। अकारश्च आकारश्च एकारश्च प्रथमा इति कचटतपाश्च यकारश्च षकारश्च

इति प्रथमराशिः । उत्तरा ऊर्ध्वराशय इति । इ ई ऐ खछठथफरसा इति द्वितीय राशिः । उ ऊ ओ गजडदबलहः इति तृतीयराशिः । ऋ ॠ औ घझढधभवळा इति चतुर्थ

राशिः । ञ(लृ ?)कारश्च अमित्यनुस्वारो व्याकरणसंमतश्च ङञणनमाश्च शकारश्च

क्षकारश्चेति पञ्चमराशिः । एवं वर्णराशिपञ्चकं ज्ञातव्यम् ।

श्लो ।। वाय्वग्निभूचन्द्रसूर्याः पञ्चानां देवताः क्रमात् ।।

व्या ।। वायुश्चाग्निश्च भूमिश्च चन्द्रश्च सूर्यश्च तेषां पूर्वोक्तानां वर्णराशीनां क्रमादधिदेवतयो भवन्ति । साधिदेवतानां पूर्ववत् फलं ज्ञातव्यम् अध्ययनपाठस्यावसाने अत्र शुभवर्णाः शुभगणाश्च स्थापितव्या इत्ययमारम्भः । एवं लक्ष्मीकान्तशिक्षायामप्युक्तम् ।

श्लो ।। स्थापितव्याश्शुभा वर्णाः गणाश्श्रीश्च य एव कुः । नान्ये चत्व्यं च पुर्लोहे शुभशब्दोदये यतः ।।

इति सत्वतामसप्रकरणम् ।।

श्लो ।। उच्चनीचस्वारधृताः क्रमाद्ब्रह्मादिजातयः ।।

व्या ।। उच्चश्च नीचश्च स्वारश्च धृतश्च उच्चनीचस्वारधृताः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाश्च क्रमात् ब्रह्मादिजातय इति उदात्तः ब्रह्मजातिः भवति । अनुदात्तः क्षत्रियजातिः भवति । स्वरितो वैश्यजातिः भवति । प्रचयः शूद्रजातिः भवतीति विज्ञेयम् ।

श्लो ।। मह्यग्निचन्द्रसूर्याश्च क्रमात्स्युश्चाधिदेवताः ।।

व्या ।। मही भूमिश्च अग्निश्च चन्द्रश्च सूर्यश्च । तेषाम् उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयानां क्रमात् एताः अधिदेवताः स्युः ।

श्लो ।। अच्प्रथमद्वितीयाश्च ब्रह्मजातय ईरिताः । तृतीयचतुर्थाश्चापि क्षत्रजातय ईरिताः ।। प्रकीर्तिता उत्तमाश्च तथान्तस्था विशोभते । शूद्राः शषसहाश्चैवनुस्वारो विसर्जनम् ।।

व्या ।। अचः स्वराश्च प्रथमाश्च द्वितीयाश्च एते वर्णाः ब्रह्मजातयः स्मृताः । इतरत्स्पष्टम् ।

श्लो ।। उच्चार्यतेन्यजातिर्यत्तज्जातेर्मारको भवेत् ।।

व्या ।। अनेन जातिविवेकस्य प्रयोजनमाह । यत् यज्जातीयानां वर्णानां उदात्तादिस्वराणां च येन अन्यजातिरुच्चार्यते अन्यथोच्चारयन् सः तज्जातेः

मारकः संहारकारको भवेत् तत्प्रयुक्तो दोषभाग्भवेदित्यर्थः । शिक्षान्तरेपि
श्लो ।। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति ।।
श्लो ।। अन्यथा ।। एषामुच्चारणे जातेः तेषां तज्जातिरक्षकः ।।
व्या ।। येषां यज्जातिः तज्जात्युच्चारणे सति तेषां वर्णानाम् उच्चादि
स्वराणां च तदुक्तजातिरक्षको भवति । सम्यक् तद्वर्मोच्चारणं कुर्यात्
इत्यर्थः । व्यासशिक्षायामपि
श्लो ।। यदन्यजातिरुच्येत तत्तत्संहारको भवेत् । यज्जात्युच्चारणे तेषां
तज्जातिपरिरक्षणम् ।।
श्लो ।। वेद एव तु विप्राणामत्यन्तं मोक्षसाधनम् । तस्या
भ्यासप्रदानाभ्यां ब्रह्मस्थानं हि शाश्वतम् ।।
व्या ।। विप्राणां ब्राह्मणानां वेद एव वेदाध्ययनमेव अत्यन्तं मोक्षसाधनं
भवति । तस्य वेदस्य अभ्यासप्रदानाभ्यां स्वाभ्यासेन शिष्यार्थप्रदानेन च
शाश्वतं ब्रह्मस्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमेव देवीपुराणे ।
श्लो ।। वेद एव द्विजातीनां साधनं श्रेयसः परम् । ततोभ्यासप्रदानाभ्यां
परं ब्रह्माधिगच्छति ।।
श्लो ।। लक्षणं सुस्वरो धैर्यं व्यक्तस्तु तदधीनता । एतद्युक्तस्तु यो
विप्रः स वेदफलमश्नुते ।।
व्या ।। वर्णोच्चारणकाले सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तः उदात्तादिस्वराणां
सुशब्देन यत्रयत्र यत्नः उक्तः तदुच्चारणं सुस्वरः । धैर्यमव्यग्रता ।
वर्णस्तु व्यक्तः । स्थानकरणादिनियमेन सम्यगुच्चरितः तदधीनता तद्वेदे
अधीनत्वम् इत्यध्येतुः पञ्च गुणा विहिताः एवंविधः पुरुषः वेदफलं लभेत्
बोधायनशिक्षायामप्येवम् ।
श्लो ।। व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ।। इति ।

श्लो ।। ओंकारमुच्चरेन्नित्यं वेदानां रक्षणाय च । आदौ स्रवत्यनुक्ते च भवेदन्ते विशीर्यते ।।

व्या ।। वेदस्योपक्रमावसानयोः गायत्र्यादीनां च रक्षणाय अमत्तः सन् ओंकारमुच्चरेत् सम्यक् पठेदित्यर्थः । वेदस्यादौ प्रणवे अनुक्ते सति वेदः स्रवति । समापने अनुक्ते सति तु विशीर्यते शिथिलो भवतीत्यर्थः । तस्मात् प्रयत्नेन प्रणव उच्चारणीय इत्यर्थः ।

श्लो ।। विचार्य लक्षणं त्वेवं जटां नित्यं पठन् द्विजः । स एव भूसुरः प्रोक्तः सोक्षय्यफलमश्नुते ।।

व्या ।। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण लक्षणं विचार्य यः द्विजः नित्यं जटां पठन् आस्ते । स एव भूसुर इति ज्ञातव्यं नित्यमक्षय्यफलमश्नुते लभ्यत इत्यर्थः ।

श्लो ।। विदित्वादौ प्रातिशाख्यं जटादर्पणमुत्तरम् । सम्यग्य एव जानाति भूसुरेन्द्रः स कथ्यते ।।

व्या ।। आदौ प्रातिशाख्यं सम्यग्विचार्य अनन्तरं जटादर्पणं विचार्य उभयं यो जानाति सः भूसुरेन्द्र इति कथ्यत इति ।।

जटादर्पणं समाप्तम् ।।

श्लो ।। यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।।

श्लो ।। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।।

श्रीरामार्पणमस्तु ।। समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।।

लिखितोयं विष्णुभट्ल सुब्रह्मण्यघनपाठिना ।।